

AZ IPAROSODÁS ELŐTTI (XVIII–XIX. SZÁZADI) CSALÁD- ÉS HÁZTARTÁSSZERKEZET VIZSGÁLATA

A család- és háztartásszerkezet kérdéskörével a századforduló óta igen intenzíven foglalkozott a néprajztudomány. Szorgalmasan összegyűjtöttek szinte minden, a paraszti nagycsaládra vonatkozó írásos utalást, és igyekeztek ennek az együttélési formának fennmaradt hagyományait is rögzíteni. Habár nem állították egyértelműen a nagycsalád kizárólagosságát, mind a gyűjtések, mind az összefoglalási kísérletek a nagyobb létszámú közösségek nyomát, emlékeit kutatták, ezt vélték tipikusnak. Vissza-visszatérő sztereotípiá lett a 30–40 tagú, három–tíz családból álló együttesek emlegetése.¹ Amikor azonban a történészek a fennmaradt összeírások alapján egy-egy település vagy birtok háztartásainak összességét vizsgálták, akkor kiderült, hogy a valóságban a parasztháztartások többsége ennél lényegesen kisebb.² Tamásy József demográfus pedig az 1784–1787. évi első magyarországi népszámlálás közzétett összesítő eredményeinek elemzése alapján azt találta, hogy a háztartások átlagos taglétszáma Magyarországon, Erdélyben és Horvátországban együttvéve 5,28 fő volt.³

A szociológiai világirodalomban is élt olyan feltételezés, hogy az elmúlt évszázadokban Európában a patriarkális család (amelyben a házas fiúk egy háztartásban éltek a szülőkkel) vagy legalábbis a törzscsalád (amelyben egy házas gyermek a szülők háztartásában maradt és örökölte a gazdaságot) uralkodott.⁴ P. Laslett és munkatársai azonban azt találták, hogy a XVII–XIX. századokban Angliában, valamint Északnyugat-Európa más részeiben is a háztartások átlagos nagysága viszonylag kicsi volt, és a háztartások nagy részé-

¹Ld. *Andorka Rudolf*: Paraszti családszervezet a XVIII–XIX. században. *Ethnographia*, 1975. 2–3. 346–367. o. és *Faragó Tamás*: Háztartásszerkezet és falusi társadalomfejlődés Magyarországon 1787–1828. *Történeti Statisztikai Tanulmányok* 3. Bp. 1977. 105–214. o. és a bennük idézett irodalmat. Vö. még *Cseh István*: A nagycsalád-rendszer emlékei és maradványai a Sárközben és Pécsvárad környékén (1870–1910). *Néprajz és Nyelvtudomány*, XV–XVI. Szeged 1972. 179–185. o. és *Gunda Béla*: The ethno-sociological structure of the Hungarian extended family. *Journal of Family History*, 1982. No. 1. 40–51. o.

²Csak példaképpen soroljuk föl a következő munkákat: *Kosáry Domokos*: A magyar paraszti familia kérdéséhez a 18. század elején. *Agrártörténeti Szemle*, 1963. 1. 120–132. o. — *Taba István*: Baranya megye család- és lélekszáma 1696-ban. *Történeti Statisztikai Évkönyv*, 1961–1962. 131–158. o. — *Veress Éva*: A jobbágycsalád szervezete a sárospataki uradalom falvaiban a 17. század közepén. *Történelmi Szemle*, 1958. 3–4. 379–429. o. — *Uő*: Háztartás, telek és termelés viszonya hegyaljai és bodrogközi jobbágyfalvakban a XVI. század derekán. *Makkai László* szerk.: *Jobbágytelek és parasztság az örökös jobbágyág kialakulásának korszakában*. Bp. 1966. 286–426. o. — *Zimányi Vera*: A rohonc-szalonaki uradalom és jobbágysága a XVI–XVII. században. Bp. 1968. 355. o.

³*Tamásy József*: Az 1784–1787. évi első magyarországi népszámlálás család- és háztartásstatisztikai vonatkozásai. *Demográfia*, 1963. 4. 526–538. o.

⁴Lásd például: *Le Play, F.*: *L'organisation de la famille selon le vrai modele signalé par l'histoire de toutes les races et de tous les temps*. Tours–Paris. Mame–Dentu, 1895. 537. o.

ben csupán egyetlen családmag tagjai éltek.⁵ Ugyanakkor Laslett kutatótársai közül azok, akik balkáni, elsősorban szerb háztartásokat vizsgáltak hasonló módszerrel, azt találták, hogy ott zadruga típusú, nagy és bonyolult összetételű (több családmagot és rokonokat tartalmazó) háztartások igen gyakran fordultak elő.⁶ P. Czap pedig egy XIX. századi oroszországi falu népességösszeírása alapján még nagyobb és bonyolultabb összetételű háztartásokat talált.⁷

Tehát nyitott kérdés, hogy az iparosítás előtt Magyarországon általában mekkorák voltak a háztartások és mennyire bonyolult volt az összetételük, vagyis hogy az egy családmagból álló vagy pedig a családmagon kívül más rokonokat is tartalmazó, illetve több családmagot tartalmazó háztartások voltak-e többségben.

Érdekes kérdés továbbá, hogy a háztartásoknak ezek a jellemzői hosszú időn át változatlanok maradtak-e, mint ahogyan azt Laslett és munkatársai találták Angliában (ahol esetleg már a középkor vége felé is az egy családmagból álló, viszonylag kis háztartás volt az uralkodó típus), vagy változtak.

Ha mindezt tisztázni tudjuk, akkor felmerül a háztartásnagyság és bonyolultság gazdasági, társadalmi, demográfiai és kulturális meghatározó tényezőinek kérdése, és — ha a háztartások jellemzői változtak — a változások okai.

Ezekre a kérdésekre keresünk itt választ a XVIII. századból és a XIX. század első feléből származó összeírások alapján. Egyrészt a Laslett által kidolgozott háztartástipológia szerint feldolgozzuk és elemezzük néhány falu népességének eredeti háztartásonkénti összeírását. Ezt nevezzük mikroelemzésnek. Másrészt az 1784—1787. évi népszámlálás és az 1804 és 1828 közötti nemnemes-összeírások országos és megyei eredményei alapján elemezzük a háztartások átlagos nagyságát és néhány jellemzőjét. Ezt nevezzük makroelemzésnek.

Az adatforrások

A XVIII. század vége óta vannak az egész országra kiterjedő, egységes fogalomrendszer segítségével készült *népszámlálásaink* és hasonló népességösszeírásaink. Ezek településenként összesítve tartalmazzák a háztartásokra és családokra vonatkozó adatokat. Ezeknek az összesítő adatoknak alapján meg lehet állapítani az akkori magyarországi háztartásoknak átlagos nagyságát és néhány jellemzőjét, ezeknek regionális különbségeit és időbeni változásait. E forráscsoportba sorolható az 1784—1787-ben végrehajtott népszámlálás és az 1804-től 1847-ig rendszeresen megismételt *nemnemes-összeírások*.⁸ Ezeknek az összeírásoknak eredeti összeírólapjai, ahol az egyes háztartások tagjai név sze-

⁵Laslett, P. szerk.: Household and family in past time. Cambridge, Cambridge University Press, 1972. 623. o. — Uő: Family life and illicit love in earlier generations. Cambridge, Cambridge University Press, 1977. 270. o.

⁶Halpern, J. M.: Town and countryside in Serbia in the nineteenth century, social and household structure as reflected in the census of 1863. Laslett, P. szerk. 1972.: Id. mű 401—427. o. — Hammel, E. A.: The zadruga as process. Laslett, P. szerk. 1972.: i. m. 335—373. o. — Hammel, E. A.—Laslett, P.: Comparing household structure ovtr time and between cultures. Comparative Studies in Society and History, 1974. no. 1. 73—109. o. — Laslett, P.—Clarke, M.: Houseful and household in an eighteenth-century Balkan city. Laslett, P. szerk. 1972. i. m. 375—400. o.

⁷Czap, P.: Marriage and the peasant joint family in Russia in the era of serfdom. Előadás a háztartásszerkezet nemzetközi összehasonlításával foglalkozó szemináriumon, Cambridge 1977.

⁸Ezeknek a forrásoknak alapján elemezték a háztartásszerkezetet országos méretekben: Tamásy József és Faragó Tamás idézett művei, valamint Dányi Dezső: Háztartás és család nagysága és struktúrája az iparosodás előtti Magyarországon. Történeti Statisztikai Tanulmányok, 1977. 5—104. o.

rint, életkor, rokonság feltüntetésével szerepelnek, sajnos csak kivételes esetekben maradtak fent. Ha megvannak, akkor igen jól felhasználhatóak a háztartás szerkezetének, az egyes szerkezetípusok előfordulásának alapos elemzésére.⁹

A másik lehetséges adatforrás: a részben felsőbb egyházi utasításra, részben saját kezdeményezésre készített egyházi lélekösszeírások, „*status animarum*”-ok. Ezek név szerint felsorolják az egyházközség összes — vagy csak az összeíró lelkész felekezetéhez tartozó — tagjait, lakóit, elválasztják egymástól a háztartásokat, némely esetben megjelölik az egyes személyek egymáshoz való rokoni kapcsolatát, életkorát, családi állapotát, foglalkozását vagy társadalmi állását.¹⁰ Fennmaradt néhány hasonló típusú, de nem egyházi, hanem államigazgatási célból készült település-összeírás is.¹¹

A háztartás és család fogalma

Vizsgálataink során háztartásnak tekintjük az együtt vagy egymás közelében lakó és bizonyos fogyasztással összefüggő tevékenységeket (a táplálék készítését és fogyasztását, a ruházat és háztartási eszközök kisebb javítását, tisztántartását) együtt végző, a fogyasztásban osztozó személyek csoportját, vagyis azt az együttest, amelyet a korabeli szóhasználat általában „egy kenyéren élő” elnevezéssel jelölt.

A történeti források elemzésénél problémát okoz, hogy többnyire nem lehet egészen pontosan tisztázni, vajon az együtt összeírtak egy háztartást alkotnak-e a fenti értelemben, vagyis hogy együtt laktak-e (például nem különálló tanyán, külsőségen lakik-e az összeírtak egy része), és még inkább, hogy együtt étkeznek-e. Szülők és házas gyermekek együttes összeírása esetén sem biztos, hogy együtt főztek és étkeztek. Még kevésbé világos a helyzet akkor, amikor nem-rokon családok éltek együtt, különösen, ha egy zsellér házaspárt írtak össze a parasztgazda családjával együtt. Ugyanakkor az sem biztos, hogy a külön (de egymás közelében) lakó és ezért külön-külön összeírt rokon családok nem gazdálkodtak és fogyasztottak közösen. Biztosra vehetjük, hogy a valóságban különféle átmeneti formák léteztek a külön-külön háztartásban és a közös háztartásban élés tiszta típusai között.

⁹Ilyen források alapján végeztek mikrovizsgálatokat: *Thirring Gusztáv*: Jászberény népessége és társadalmi viszonyai II. József korában. Magyar Statisztikai Szemle 1935. 1. 1–11. o. — *Uő*: Kecskemét népessége és társadalmi viszonyai II. József korában. Magyar Statisztikai Szemle, 1935. 5. 369–381. o. — *Uő*: Egy alföldi falu népességi viszonyai II. József korában. Magyararcánád. Magyar Statisztikai Szemle, 1935. 9. 753–760. o. — *Dányi Dezső*: Városi háztartások és családok a 18. század végén. Győr 1787. Történeti Statisztikai Evkönyv 1963–1964. 73–109. o.

¹⁰Ilyen adatforrásokat közölt és elemzett: *Mándoki László*: A kölkedi népszámlálás 1816. Janus Pannonius Múzeum Evkönyve, 13. k. 1971. 215–224. o. — *Dávid Zoltán*: A családok nagysága és összetétele a veszprémi püspökség területén 1747–1748. Bp. KSH Könyvtár 1973. 171. o. — *Bárh János*: Fajsz népessége a 18. század közepén. Bács-Kiskun megye múltjából. I. k. Kecskemét 1975. 81–131. o. — *Faragó Tamás*: Nagykovácsi háztartásainak szerkezeté a 18. században. Kézirat 1975. — *Andorka Rudolf* i. m. valamint *Uő*: A család és háztartás nagysága és összetétele 1800 körül két dunántúli faluban. Alsónyéken és Kőlkeden. Történeti Statisztikai Tanulmányok, 3. k. 1977. 215–236. o. — *Bencsik János*: Csege szabadmenetelű jobbágyfalu társadalomrajza a XVIII–XIX. század fordulóján. Nyakas Miklós szerk.: A Hajdúsági Múzeum Evkönyve III. Hajdúbosszormény 1977. 63–149. o.

¹¹Ilyen Szigetvár népességének valószínűleg katonai célú összeírása, lásd *Szakály Ferenc*: Sziget mezőváros (Somogy megye) lakosságának „connumeratioja” 1551-ben. Történeti Statisztikai Evkönyv 1967–1968. 1970. 61–133. o. — A török kiűzése után a megmaradt népességet írták össze Baranyában, l. *Taba István*: i. m. 1962, valamint *Nagy Lajos*: A Baranya megyei Batthyány-uradalom népessége és javai 1701-ben. Baranyai helytörténetírás 1978. Pécs 1978. 65–86. o.

A hazánkban 1784—1787-ben II. József rendeletére végrehajtott első népszámlálás alkalmával, majd az 1804 és 1847 között végrehajtott nemnemes-összeírások során minden valószínűség szerint azt az alapelvet érvényesítették, hogy akik közösen főztek, azokat egy „famíliaként” kell összeírni, még akkor is, ha külön lakásban, házban laktak egymás mellett egy telken. Azt lehet mondani, hogy ezek a források pontosabban adták vissza az iparosítás előtti háztartás tényleges tartalmát, mint a XIX. század közepétől kezdődő népszámlálások.

Utóbbiak ugyanis a háztartás kritériumai közé beiktatták a közös lakásban élést is, így a háztartások száma az 1851-es és az azt követő népszámlálásokban a XIX. század első felének nemnemes-összeírásaihoz képest ugrásszerűen megnőtt, s a két forráscsoport közvetlen összehasonlítását lehetetlenné teszi. Valójában azonban a polgárosodásban már előrébb járó ausztriai állapotokat tükröző fogalomrendszer átvétele nem teljesen felelt meg a korabeli magyarországi helyzetnek, hisz a különböző lakásokban egymás mellett élő, egy közösséget alkotó „közös kenyeres” családoknak külön háztartásokká való elkülönülése a parasztság körében csak ekkor, a XIX. század második felében kezdődött meg a birtokaprózódásokkal párhuzamcsan, és — mint azt a néprajzi gyűjtések tanúsítják — sok helyütt csak a századfordulóra, néhol csak a XX. század első évtizedeire fejeződött be.

A nem állami (egyházi, földesúri és megyei) összeírások esetében általában nem ismerjük az összeírásnál követett alapelveket. Ezért nem tehetünk mást, mint hogy akiket az összeíró együtt írt össze — ezt rendszerint a háztartás sorszámával és/vagy az összeírásban előttük és utánuk következőktől elválasztó vonallal jelezte —, azokat egy háztartásnak tekintjük. (Ha csak a házakat számozták meg, akkor az egy házban lakókat semmiképpen sem vehetjük automatikusan egy háztartásnak, ilyenkor ezért kiegészítő információforrást — általában az önálló adózókat név szerint megkülönböztető adóösszeírást — kell keresnünk.)

Ebben a tanulmányban — a mai népszámlálási gyakorlatnak megfelelően — *családnak* nevezzük a családmagot és nem számítjuk a családhoz a családmaghoz nem tartozó rokonokat, például a házaspár özvegy szüleit vagy nőtlen testvérét. Eszerint a családnak három típusa fordulhat elő: 1. házaspár gyermek nélkül, 2. házaspár gyermekkel, 3. egy (özvegy vagy elvált) szülő gyermekkel. Ez a családfogalom eltér a magyar társadalomtudományi szakirodalomban, elsősorban a néprajztudományban használt családfogalomtól, amely általában egy családnak tekinti az együtt élő rokonokat.

A háztartások típusai

A mikroelemzésben, mint említettük, a P. Laslett által javasolt háztartástípológiát használjuk fel.¹² Ennek előnye, hogy lehetővé teszi a nemzetközi összehasonlítást. Ez az alábbi háztartástípusokat különbözteti meg:

1. Egyedülélő személyek (Solitaries).
 - 1.1. Özvegy férfi vagy özvegy nő.
 - 1.2. Nőtlen férfi vagy hajadon nő.

¹²Lásd Laslett, P., 1972. i. m. 1—39. o. A tipológiát részletesen ismerteti Andorka, 1977. i. m.

2. Nem-család háztartások (No family). (Például együtt lakó testvérek vagy más együtt lakó rokonok, akik nem alkotnak családmagot.)
3. Egyszerű családos háztartások (Simple family households), amelyekben csak egy családmag tagjai élnek.
 - 3.1. Házaspár gyermek nélkül.
 - 3.2. Házaspár nem-házaspár gyermekkel.
 - 3.3. Özvegy férfi nem-házaspár gyermekkel.
 - 3.4. Özvegy nő nem-házaspár gyermekkel.
4. Kiterjesztett családos háztartás (Extended family households), amelyben egy családmagon kívül felmenő, lemenő vagy oldalági rokon is él, aki azonban nem tartozik egy másik családmaghoz.
 - 4.1. Fölfelé kiterjesztett családos háztartás (ahol a családmaghoz nem tartozó rokon a házaspárnak felmenője, például özvegy anyja).
 - 4.2. Lefelé kiterjesztett családos háztartás (ahol a családmaghoz nem tartozó rokon a házaspárnak lemenő rokona, például unokája, ha az unokának legalább egyik szülője nem él a háztartásban).
 - 4.3. Oldalirányban kiterjesztett családos háztartás (ahol a családmaghoz nem tartozó rokon a házaspárnak oldalági rokona, legtöbbször nem-házaspár testvére).
 - 4.4. A 4.1.—4.3. típusok kombinációi (ahol például a családmagon kívül a férjnek özvegy édesanyja és a feleségnek hajadon testvére él).
5. Többcsaládos háztartás (Multiple family households), amelyben több családmag él.
 - 5.1. Másodlagos család(ok) fölfelé (ahol a második és esetleg többedik családmagok az elsőként említett és ezért háztartásfőnek tekintett családmag házaspárjának felmenői).
 - 5.2. Másodlagos család(ok) lefelé (ahol a második és többedik családmagok az első házaspár lemenői, legtöbbször a szülőcsaládnak házas gyermekei).
 - 5.3. Több családmag egy szinten (azonos nemzedékhez tartozó családmagok, legtöbbször együttélő házas testvérek, ha a szülő-házaspár nem él a háztartásban).
 - 5.4. Egyéb többcsaládos háztartások.
6. Besorolhatatlan háztartások (Indeterminate), ezek többnyire olyan többcsaládos háztartások, amelyeknél nem tudjuk megállapítani az egyes családmagok egymáshoz való viszonyát).

Ezt a tipológiát egy ponton tovább részleteztük: a Laslett féle 5.2 típuson belül megkülönböztettük a következő két altípust:

- 5.2.1. Egy szülő családmag és egy gyermek családmag (ahol a házas szülők egyetlen házas gyermekükkel élnek együtt); ez a szociológiai irodalomban régóta használt „törzscsalád”.
- 5.2.2. Egy szülő családmag és több gyermek családmag (ahol a házas szülők több házas gyermekükkel élnek együtt); ez a magyar néprajzi irodalomban „nagy családjá”, illetve a régebbi szociológiai irodalomban „patriarkális családjá”.

Külön, egyelőre megfelelően meg nem oldott probléma a házatlan zselércsaládok kezelése. Az angol háztartásszerkezeti vizsgálatokban a kérdés nem merült fel, mert a farmerek és iparosok háztartásaiban szinte kizárólag csak nőtlen, illetve hajadon szolgálk éltek, házasok nem. Laslett és kutatótársai így minden családos lakót külön háztartásként vehettek számba. A magyar összeírás-

sokban viszont szerepelnek házastársukkal és gyermekeikkel élő házatlan zselérek is a jobbágyparaszti háztartásaiban, vagy azokhoz csatolva a jobbágyparaszti házaiban, illetve telkén. Az angliai lakókkal ellentétben viszont a hagyományos magyar földművesgazdaságon belül gyakran igen nehéz eldönteni azt, hogy a zsellércsaládok kapcsolata, függési viszonya a lakásadó gazdához pontosan milyen volt, azoktól elkülönítve laktak, étkeztek-e (pl. esetleg a gazdaság külsőségén), és milyen mértékben tagozódtak be a gazdaság munkaszervezetébe. Mi ezeket a zsellércsaládokat a jobbágyháztartásoktól elkülönítve, külön háztartásként kezeltük.^{12a}

Egyes falvak és városok háztartásainak mikroelemzése

A Laslett-féle tipológia alapján mikroelemzést végeztünk olyan falvak és városok háztartásainak jellemzőiről, amelyeknek erre a célra felhasználható összeírásai kezünkbe kerültek, illetve amelyeknek ilyen összeírásait mások közölték vagy elemezték. Perbált, Pilisszántót és Nagykovácsit Faragó Tamás elemezte a Buda környéki falvak szélesebb körű történeti vizsgálatának keretében, Sárpilit és Alsónyéket Andorka Rudolf vizsgálta történeti demográfiai családrekonstrukciói keretében, a kölkedi összeírást Mándoki László, a fajszi BARTH János, a tiszacsegeit Bencsik János közlése alapján dolgoztuk fel, Győrt korábban Dányi Dezső, Magyarcsanád, Jászberényt és Kecskemétet Thirring Gusztáv elemezte.¹³ Az eredeti összeírási listák, közlések és elemzések adatai nem mindenfajta elemzést tettek lehetővé, amelyek a Laslett-féle módszerben szerepelnek, ezért nem mindegyik település adatait mutattuk be minden táblázatunkban.

Ezek a települések semmiképpen sem tekinthetők a korabeli Magyarország reprezentatív mintájának, nem is beszélve arról, hogy az összeírások nem azonos időszakokra vonatkoznak, hanem 1747 és 1816 között meglehetősen változatosan helyezkednek el. Ezért ezeknek az összeírásoknak elemzése alapján nem vonhatunk le általános következtetéseket Magyarországra egészére vonatkozóan. Arra azonban felhasználhatónak tartjuk e települések háztartásainak elemzését, hogy fogalmat alkossunk arról: milyen típusú háztartások fordultak elő ebben az időszokban, milyenek lehettek a regionális, etnikai, társadalmi csoportok szerinti különbségek, és — mivel Nagykovácsi és Sárpilis esetében két összeírást vizsgálhattunk — milyen időbeli változások történhettek.

Az alábbiakban a teljesség igénye nélkül felsoroljuk az elemzésre került települések néhány fontosabb jellemzőjét, kiemelve az eltérő vonásokat — mintegy szemléltetve a XVIII. század második fele — XIX. század eleje Magyarországnak sokszínűségét, a regionális gazdasági-társadalmi-etnikai és ökológiai különbségeket:

Győr: nyugat-magyarországi, vegyes német és magyar, túlnyomórészt római katolikus lakosságú város, püspöki székhely. Duna melletti fekvéséből, Bécs és az osztrák piac közelségéből adódóan élénk iparral és kereskedelmi forgalommal rendelkezik, gazdagodó polgársága 1743-ban kivívta a tele-

^{12/a} A kérdést Faragó Tamás közeljövőben megjelenő tanulmányában (Paraszti háztartás- és munkaszervezet-típusok Magyarországon a XVIII. század közepén) részletesebben elemzi.

¹³Ld. a 9. és 10. jegyzetben idézett műveket, illetve Faragó Tamás 12/a jegyzetben idézett tanulmányát. A források részletes ismertetésével itt nem foglalkozunk.

- pülés számára a földesúri függéstől való megszabadulást, a szabad királyi városi rangot.
- Jászberény*: alföldi, római katolikus magyar lakosságú, kiváltságolt mezőváros, nagymérvű állattenyésztéssel.
- Kecskemét*: alföldi református mezőváros, amely az előbbihez hasonlóan másfél évszázadig török uralom alatt élt. Pusztabérleteinek nagy részét elveszítve a XVIII. század második felétől azonban állattartása nagymértékben csökken, és igen korán kezdetét veszi a földművelésre épülő tanyarendszer kialakulása.
- Nagykovácsi*: a Budai-hegység egyik tágas völgyében fekvő falu, 1700-ban ide települt római katolikus német lakói főként földművelő vegyes gazdálkodást folytattak a felhasznált összeírás (a veszprémi püspökség 1747-es lélekösszeírása) készítésének időszakában.
- Perbál*: a Zsámbéki-medencében fekvő falut az 1730—40-es években a környező falvak nagyobb részt német, kisebb részt szlovák népességeleslege, valamint külföldről érkezett német telepek alakították, tehát a forrás készültkör (lakóit a szomszédos Nagykovácsival együtt írták össze 1747-ben) frissen települt római katolikus német etnokulturális jellegű közösség.
- Piliszántó*: a Pilis hegyei között fekvő szűk határu falu, lakosai 1700 körül települt római katolikus szlovákok, akik megélhetésüket a csekély földművelés mellett elsősorban az erdőből (fakitermelés, fafaragás, szén- és mészegetés) biztosítják. (Háztartásszerkezetüket szintén az előbbi lélekösszeírás alapján elemeztük.)
- Sárpilis és Alsónyék*: a Dél-Dunántúlon, a Duna árterében fekvő sárközi falvak, lakosságuk református magyarokból áll, akiknek nagy része valószínűleg a török hódoltság idején itt élt népesség leszármazottja.^{13a} Kevés volt a megművelhető földjük ebben az időszakban, ezért a lakosság megélhetésében lényeges szerepet játszott az állattenyésztés, a vadászat és halászat. Nagy részük jobbágyparaszt és házas zsellér volt.
- Kölköd*: a Sárközhez közeli, hasonló földrajzi körülmények között elhelyezkedő református magyar falu.
- Magyarcsanád*: délkelet-alföldi vegyes magyar—szerb—román lakosságú falu, sík vidéken, sok megművelhető földdel.
- Fajsz*: hasonlóképpen a Duna partján, de annak alföldi oldalán fekvő római

^{13a} Andrásfalvy Bertalan történeti kutatásai arra engednek következtetni, hogy a mai sárközi falvak XVIII—XIX. századi lakosságának jelentős része a Sárköznek a török hódoltság előtti lakosságától származott. Természetesen nem az egyes falvak lakossága maradt folytonos, hiszen sok falu teljesen elpusztult, és a mai sárközi falvak egy része is időnként átmenetileg néptelenné vált a hódoltság idején. Valószínű azonban, hogy a lakosság életben maradt része nem hagyta el a Sárközt, hanem részben az artéri mocsarakba húzódott, részben egyik faluból a másikba költözött, míg végül azok, akik a hódoltság alóli felszabaduláskor e területen éltek, a mai sárközi falvakba tömörültek. Ezzel természetesen nem akarjuk azt állítani, hogy nem volt jelentős bevándorlás is más területekről. Az azonban bizonyított tény, hogy a török hódoltság utáni években a sárközi falvak lakottak voltak, ugyanakkor nem tudunk arról, hogy egyszerre nagyobb tömeg települt volna be. Ld. *Andrásfalvy Bertalan*: Duna mente népének artéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig. Tanulmányok Tolna megye történetéből. VII. k. Szekszárd. Tolna megyei Tanács Levéltára, 1975. 476. o. A Sárköztől nem nagy távolságra lévő és nagyon hasonló természetföldrajzi adottságok között élő Ormánság két faluja XVIII—XIX. századi névanyagának a XVI. századi török adóösszeírások anyagával való összevetése alapján megállapítottuk, hogy a XVIII—XIX. századi családok jelentős részének vezetékneve előfordult a baranyai falvakban (de nem feltétlenül az Ormánságban) a török hódoltság idején, tehát sejtethető, hogy a lakosság jelentős része a hódoltságot a megyében átveszelt családok leszármazottja. Ld. *Andorka Rudolf*: Az ormánsági születéskorlátozás története. Valóság. 1975. XVIII. k. 6. sz. 45—61. o.

katolikus magyar parasztfalu, egy részük nemes. Az ártéri elhelyezkedés következtében szintén kevés volt a megművelhető föld, ezért az állattenyésztésnek és gyümölcsstermelésnek lényeges szerepe volt a lakosság megélhetésében.

Tiszacsege: a Tiszántúlon, a Tisza partján fekvő református magyar falu, jobbagyparasztok mellett elég sok zsellér, pásztor, néhány nemesi jogállású paraszt és cigánycsalád élt itt. A faluhoz tartozó terület egy részén a Vay család majorsági gazdálkodást folytatott.

Ha a háztartások legegyszerűbben meghatározható jellemzőjét, a bennük élők számát vizsgáljuk (1. táblázat), akkor azt látjuk, hogy az ebben a korszakban különböző magyarországi településeken élő *háztartások átlagos nagysága* nem volt különösen nagy: négy és fél és hat személy között mozgott. Ez egyértelműen ellent mond annak a feltevésnek, hogy Magyarországon általánosak voltak az igen nagy létszámú háztartások. Ugyanakkor mindegyik vizsgált településen találtunk kisebb számban igen nagy, nyolc—kilenc és több személyből álló háztartásokat is. A leggyakoribbak azonban mindenütt a négy-, öt- vagy hatszemélyes háztartások voltak.

Mégis ezekben a magyarországi településekben valamivel nagyobb volt a háztartások átlagos nagysága annál, amit Laslett és munkatársai hasonló módszerrel Angliában és Észak-Franciaországban találtak, ott ugyanis a legtöbb esetben átlagosan négy és fél—öt személy élt együtt.¹⁴ Ezzel szemben ennél lényegesen nagyobb, hat—hét—nyolc személyes átlagos háztartásnagyságot talált Palli Észtországban¹⁵ és Czap Oroszországban.¹⁶

Az egyes vizsgált magyarországi települések között lényeges különbségeket látunk: Fajszon és a dél-dunántúli falvakban a legnagyobbak a háztartások, az alföldi Tiszacsegén és Magyarcsanádon kisebbek, a három Buda környéki telepes faluban 1747-ben ötnél kisebb volt az átlagos háztartásnagyság. A két alföldi mezővárosban öt körül, viszont a nyugat-magyarországi Győrben a legkisebb, 4,30 az egy háztartásban élők átlagos száma. Tehát a Duna mentén levő, feltehetően évszázadok óta nagyrészt törzsökös népességű falvakban a legnagyobbak a háztartások, a török hódoltság után nagyrészt nem-magyar népesség által újratelepült falvakban és a nyugati fekvésű városi közösségben, Győrben pedig a legkisebbek. Az alföldi mezővárosi települések köztenső helyet foglalnak el.

Mindkét faluban, amelyről két összeírást tudtunk elemezni, nőtt az átlagos háztartásnagyság, noha földrajzi helyük és viszonyaik, etnikai és vallási összetételük teljesen eltérő volt.

Kikből tevődnek össze a háztartások, hogyan „áll össze” az átlagos háztartásnagyság? Az egy háztartásra jutó háztartásfőknek és háztartásuknak aránya nyilvánvalóan nem sokban különbözik sem a vizsgált magyar falvakban, sem a különböző országokban, mert leginkább az özvegyülés gyakorisága, illetve az özvegyek újraházasodásának mértéke befolyásolja (2. táblázat). Lényegesebbek a különbségek a háztartásfőnek a háztartásban élő nem-házasság gyermekei tekintetében. Ezeknek a különbségeknek magyarázatát nem tudjuk

¹⁴Ld. Laslett, P., szerk. 1972. i. m. 61. o., és Laslett, P., 1977. i. m. 20—21. o.

¹⁵Palli, H.: Esztesztvennoe dvizsenie szelszkoego naszelenija Esztonii 1650—1799. Tallin. Izd. Eeszti Raamat. 1980. 1—3. k. 134, 120, 106. o.

¹⁶Czap, P.: i. m.

1. TÁBLÁZAT

A háztartások százalékos megoszlása a háztartástagok száma szerint

A háztartás tagjainak száma	Perbál 1747	Püßszántó 1747	Nagy-kovácsi 1747	Nagy-kovácsi 1769	Fajszi 1762	Magyar-csanád 1787	Jász-berény 1787	Kecskemét 1787	Győr 1787	Sárpilis 1792	Sárpilis 1804	Alsónyék 1792	Kölked 1816	Tiszacsécsge 1808
1	2	3	6	3	1	3	2	2	6	6	9	2	—	—
2	11	19	12	10	3	18	10	11	15	5	3	4	5	3
3	16	21	17	9	9	12	15	15	20	9	5	9	12	12
4	20	11	11	19	13	14	20	17	20	11	19	18	17	20
5	18	11	14	15	17	15	17	17	15	25	19	20	22	24
6	18	11	17	12	13	11	16	14	10	18	9	15	15	13
7	5	10	9	12	11	13	9	10	6	15	13	14	6	14
8	6	10	6	10	10	5	6	12	4	5	11	11	9	6
9	2	3	6	4	6	3	3	12	2	2	7	4	4	3
10	2	—	1	3	3	2	1	1	1	—	2	1	2	4
11	—	1	—	1	1	1	1	1	1	2	1	1	5	1
12	—	—	1	—	—	—	—	2	1	—	1	—	1	—
13—x	—	—	—	—	3	3	1	2	1	2	1	1	2	—
Összesen	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
A háztartások száma	105	98	140	190	173	239	2117	4453	2982	85	100	122	112	261
A háztartások átlagos nagysága	4,67	4,61	4,82	5,28	5,91	5,13	4,92	5,08	4,31	5,39	5,55	5,80	5,75	5,39

most megadni, mert szerepet játszhatott bennük a családok termékenysége, a csecsemő- és gyermekhalandóság, a gyermekek családból való kiválásának (meházasodásának, a háztartáson kívüli szolgálat vállalásának) eltérő életkora. Igen nagyok a különbségek a *háztartásfő egyéb rokonainak* (apjának, anyjának, apósának, anyósának, testvérének, sógorának, sógornőjének, unokáinak stb.) száma tekintetében. A Duna menti falvakban a legmagasabb, a Buda környékiekben a legalacsonyabb ez a szám. Mivel Északnyugat-Európára az ilyen egyéb rokonok kis száma a jellemző, ismét azt látjuk, hogy a Buda környéki telep falvak állnak a legközelebb és a Duna mentiek a legtávolabb a nyugati mintától, és az alföldi Tiszacsege közöttük helyezkedik el.¹⁷

Míg a családmagon kívüli rokonok átlagos száma alacsony volt Északnyugat-Európában, a *szolgáké* nagy volt, különösképpen Angliában, ahol száz megvizsgált településen az egy háztartásra jutó szolgák átlagos száma 0,63 volt. (Ezenkívül 0,07 lakó és 0,23 nem azonosítható személy is élt a háztartásokban, az utóbbiak között is lehettek szolgák.) A szolgák nagy számának oka az a Laslett által leírt szokás volt, hogy a családok, különösen a szegényebbek a gyermekeket viszonylag fiatalon átadták más háztartásoknak, ahol szolgaként dolgoztak és egyben tanultak is. Ezek a szolgák túlnyomórészt nőtlenek és hajadonok voltak, de később megházasodtak és önálló háztartást alapítottak.

A vizsgált magyar falvak közül Nagykovácsi áll a legközelebb ehhez a nyugati mintához, a Duna menti falvak pedig a legtávolabb.¹⁸ Ezekben alig-alig fordul elő a háztartással együtt összeírt nőtlen vagy hajadon szolga. Éltek viszont a faluban házatlan zsellérek, akiket külön — többnyire a listák végén írtak össze, és akiknek jelentős része családos volt. A külön összeírt — egyedülálló és családos — házatlan zselléreket külön háztartásokként kezeltük az itt leírt elemzésekben.^{18a}

Ha ezeket a házatlan zselléreket is számításba vesszük, mint a parasztháztartások idegen munkaerő forrását, és így a szolgák, házatlan zsellérek és lakók számát az összes háztartások számához viszonyítjuk (3. táblázat), még mindig azt látjuk, hogy a német telep falu Nagykovácsi kivételével mindegyik magyarországi faluban kisebb a parasztgazdaságok által hasznosítható családon kívüli munkaerő, mint az iparosodás előtti Angliában.

Az Északnyugat-Európa és a magyar falvak közötti eltérésben a gazdálkodó egységek, nálunk elsősorban parasztgazdaságok munkaerő-szükséglete fedezésének eltérő módját sejtethetjük megnyilvánulni. Nyugat-Európában, ahol a munkaerő sokkal szabadabban mozoghatott, a költözést nem akadályozták jogszabályok, mint nálunk 1785-ig, a munkaerő-szükségletnek sokkal nagyobb részét elégitették ki bérmunkával. Nálunk viszont sokkal nagyobb szerepe le-

¹⁷Tiszacsegén az egyéb rokonok és a szolgák, valamint lakók különválasztása nem egyértelmű, mert a „cseléd vagy lakó” rovatban szereplő személyek egy részének vezetékneve arra enged következtetni, hogy esetleg egyéb rokonról van szó, sőt egy ilyen személyről meg is említi az összeírás, hogy „anyós”.

¹⁸Nem tudjuk annak magyarázatát, hogy Kőldeken egyetlen szolgát sem írtak össze. Lehet, hogy valóban nem voltak szolgák, de azt sem lehet kizárni, hogy a szolgákat — talán mert nem-reformátusok voltak — nem írta össze a lelkész, akinek célja a gyülekezet névsorának összeállítása volt.

^{18a}AA cseléd, szolga és házatlan, valamint házas zsellér elnevezések használata az összeírásokban nem következetes. Azt az osztályozási elvet alkalmaztuk, hogy szolgának tekintettük azokat a nem-házias szolgákat és zselléreket, akiket a gazda háztartásának tagjaként, illetve a háznépével együtt írtak össze. Házatlan zselléreknél tekintettük azokat az egyedülálló személyeket és családokat, akiket az összeírásban zsellérként említettek és külön háztartásként írtak össze (még akkor is, ha esetleg volt az összeírásban utalás arra, hogy melyik házhoz tartoztak). A sárpilisi és alsónyéki összeírásokban, amelyek valószínűleg szinten egyházi célúak voltak, szerepelnek a nem-református szolgák és zsellérek.

2. TÁBLÁZAT

A háztartások különféle típusú tagjainak átlagos száma a háztartásfőhöz fűződő viszony szerint

Falu, év	A háztartás feje és annak házasvárosa	A háztartás-fő nem-házass gyermeke	A háztartás-fő más rokona	Szolga	Lakó	A háztartás átlagos nagysága	A háztartás-fő család-magjának átlagos nagysága
Perbál 1747	1,93	2,38	0,23	0,10	0,04	4,68	4,31
Pilisszántó 1747	1,90	1,71	0,66	0,33	0,01	4,61	3,61
Nagykovács 1747	1,89	2,19	0,35	0,38	0,01	4,82	4,08
Nagykovács 1769	1,92	2,36	0,42	0,58	—	5,28	4,28
Fajsz 1762	1,84	2,31	1,67	0,08	0,01	5,91	4,15
Sárpilis 1792	1,86	2,44	1,02	0,01	0,06	5,39	4,30
Sárpilis 1804	1,84	2,07	1,60	0,01	0,03	5,55	3,91
Alsónyék 1792	1,67	1,86	2,03	0,21	0,03	5,80	3,50
Kölked 1816	1,55	1,70	2,48	—	0,02	5,75	3,25
Tiszacsege 1808	1,88	2,09	1,04	0,38	—	5,39	3,97

4. TÁBLÁZAT

A háztartások százalékos megoszlása a bennük élő nemzedékek száma szerint

A nemzedékek száma	Perbál 1747	Pilisszántó 1747	Nagykovács 1747	Nagykovács 1769	Fajsz 1762	Sárpilis 1792	Sárpilis 1804	Alsónyék 1792	Kölked 1816	Tiszacsege 1808
Egy nemzedék	10	21	19	15	7	9	11	5	4	6
Két nemzedék	81	69	71	73	65	74	58	58	59	77
Három nemzedék	8	10	10	12	27	17	31	36	36	15
Négy nemzedék	—	—	—	—	1	—	—	1	2	—
Ismeretlen	1	—	—	—	—	—	—	—	—	2
Összesen	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
A háztartások száma	105	98	140	190	173	85	100	122	112	261

3. TÁBLÁZAT

A szolgák, háztalan zsellérek és lakók egy parasztháztartásra eső átlagos száma

Falu		Szolga	Háztalan zsellér és családtagja	Lakó
Perbál	1747	0,10	0,39	0,04
Pilisszántó	1747	0,33	0,19	0,01
Nagykovács	1747	0,38	0,49	0,01
Nagykovács	1769	0,58	0,46	—
Fajsz	1762	0,08	0,17	0,01
Sárpilis	1792	0,01	0,26	0,06
Sárpilis	1804	0,01	0,52	0,03
Alsónyék	1792	0,21	0,04	0,03
Kölked	1816	—	—	0,02

hetett a háztartásfő családmagján kívüli egyéb rokonoknak, akik a háztartásban (esetleg azon kívül is?) éltek.

Ha azonban a „nagy család” vagy „kis család” kérdésre pontos választ akarunk adni, akkor nem elégedhetünk meg az átlagos háztartásnagyság vizsgálatával, hanem elsősorban azt kell megnéznünk, hány családmag élt a háztartásokban. Bizonyos támpontokat kapunk e kérdés megválaszolásához, ha egyszerű és hagyományos módon aszerint osztályozzuk a háztartásokat, hogy *hány nemzedék tagjai* (nagyszülők, szülők, gyermekek stb.) élnek bennük (4. táblázat). Az említett száz angol településre kiterjedő vizsgálat szerint a háztartásoknak 23,8 százalékában egy, 70,4 százalékában két és 5,8 százalékában három nemzedék tagjai éltek együtt. Másfelől Északnyugat-Európában hasonló arányokat találtak. Nálunk a Buda környéki falvak elég közel állnak a nyugati mintához ebben a tekintetben, viszont a Duna mentiekben sokkal nagyobb volt a három nemzedék tagjait tartalmazó háztartások aránya. Hasonlóan magas arányt találtak Oroszországban, ennél is nagyobbat Ész- és Lettországban.¹⁹ Tiszacsege ebben a vonatkozásban is a két szélső típus között helyezkedik el.

Még alaposabban vizsgálhatjuk ezt a kérdést a Laslett által kidolgozott tipológia segítségével (5. és 6. táblázat).^{19a} Az első szembevetendő tény, hogy mindegyik vizsgált faluban igen sok volt az *egyszerű családos háztartás*, amelyben a házaspáron és nem-házaspáron kívül más rokon nem élt. A kiterjesztett családos és többcsaládos háztartások tehát lényegében kisebbségben

¹⁹Lásd Czup, P.: i. m. Páll, H.: i. m. Plakans, A.: Peasant farmsteads and households in the Baltic littoral, 1797. Comparative Studies in Society and History, 1975. 2—35. o.

^{19a}A Tekintettel arra, hogy elsősorban Sárpilisen az összeírás alapján nem lehet teljes bizonyossággal megállapítani, hogy a listák végén szereplő szolgák és a háztalan zsellérek külön háztartást alkottak-e vagy valamelyik parasztság háztartásához tartoztak, itt és Fajszon, Alsónyéken, valamint Kölkeden külön mutattuk ki a parasztok és az említett egyéb társadalmi kategóriák háztartásainak típusok szerinti összetételét az 5. táblázatban. Sárpilisen mindkét összeírásnál ide számítottuk az összeírások végén szereplő zsellérek, szolgák és nem-reformátusokat (az utóbbiak között legalább egy házaspár család is volt). Fajszon idekerült a „szegény”, „zsellér” és „cigány” megnevezésű családok. Alsónyéken ide számítottuk a két családos zsellér háztartást amelyeket paraszt háztartásokon belül írtak össze. Kölkeden csak az egyetlen „lakó” elnevezésű családot mutattuk ki külön. Az egyszerűség kedvéért mindegyik említett összeírásnál a „paraszt” és „zsellér”, illetve Kölked esetén a „lakó” elnevezést használtuk a táblázat fejezetében. Figyelembe kell azonban venni, hogy az utóbbi kategóriák feltehetően nem teljesen egyneműek és azonosak mindegyik faluban. Különválasztásuk azonban lehetővé teszi, hogy külön vizsgáljuk a valószínűleg egynemű és mindegyik összeírásban azonosnak mondható „paraszt” (jobbágy és házaspár) háztartások típusok szerinti összetételét.

— esetleg relatív többségben — voltak, a háztartásszerkezetet sehol sem uralták teljesen. Ezen belül viszont igen nagyok a regionális különbségek. A Buda környéki falvakban, különösen a német lakosságú Nagykovácsiban és a részben szintén német lakosságú Perbálon ugyanolyan alacsony a többcsaládos és a kiterjesztett háztartások aránya, mint az ipari forradalom előtt Északnyugat-Európában, ezzel szemben a Duna menti magyar falvakban a háztartásoknak közel a fele (sőt Alsónyéken több mint a fele) ilyen „bonyolult” összetételű.²⁰ A kiterjesztett és többcsaládos típus együttes előfordulásának hasonló vagy ennél is lényegesen magasabb arányát mutatták ki Észtországban (52^{0/0}), Lettorszában (75^{0/0}) és különösen Oroszországban (84^{0/0}), valamint néhány toscanai olasz településen is (pl. Fiesoleban, 51^{0/0}).²¹ Tiszacsege ebben a tekintetben is a két típus között helyezkedik el.²²

A bonyolult összetételű háztartások (kiterjesztett és többcsaládos háztartások) fogalma azonban még nem azonos a magyar szakirodalomban használt „nagycsaláddal”. Az utóbbi ugyanis több házas gyermeknek a szülőkkel való együttélését jelenti. Hogy az utóbbi típusú háztartások számát megállapítsuk, különválasztottuk a többcsaládos típuson belül azokat, ahol egy szülő családmag egy, illetve több gyermek családmaggal élt együtt (7. tábla). Továbbá a „nagycsalád” típushoz soroltuk azokat a háztartásokat is, ahol több testvér családmag élt egy özvegy szülővel vagy szülők nélkül, azzal a megfontolással, hogy ezek korábban a szó szoros értelmében vett nagycsaládok voltak. Látjuk, hogy a többcsaládos háztartások többsége Kölked kivételével mindenütt az „egy szülő és egy gyermek családmag” típusba, tehát a „törzscsalád” típusba tartozott, de előfordultak nagycsaládok is, elsősorban a Duna menti falvakban. Ez az igazi nagycsalád egészen kivételes volt a korabeli Északnyugat-Európában, viszont előfordult Dél-Európában, például Korzika szigetén,²³ továbbá Oroszországban, és ez a délszláv zadruga megkülönböztető jegye is.

Ismét azt látjuk, hogy mind Nagykovácsin, mind Sárpilisén — ahol két összeírást vizsgálhattunk — a bonyolult összetételű háztartások aránya növekedett. Ez Nagykovácsiban a második (1769. évi) összeíráskor sem közelíti meg a Duna menti falvakban megfigyeltet, mégis azt mondhatjuk, hogy Nagykovácsi háztartásszerkezete az idő teltével a nyugati típus felől közeledett a Duna menti típus felé.

Összefoglalásképpen azt mondhatjuk, hogy a XVIII. század közepétől a XIX. század elejéig a megfigyelt magyar települések háztartásainak nagysága és szerkezete az északnyugat-európai „kis és egyszerű háztartás” és az oroszországi és délszláv „nagy és bonyolult háztartás” típus között helyezkedett el. A magyar települések jellemzői azonban annyira szóródtak, hogy egyesek (főképpen azok, ahol a nyugati hatás — vagyis a betelepülő németek által Nyugat-Európából hozott együttélési minta — erős lehetett) nagyon hasonlítotak a nyugati típushoz, mások viszont (elsősorban a dél-dunántúliak, amelyek-

²⁰A „többcsaládos háztartást”, amelyben legtöbbször a szülő házaspár élt együtt egy vagy több házas gyermekkel, itt a „kiterjesztett családos háztartással” együtt kezeljük, mert az utóbbi, ahol legtöbbször egy özvegy szülő él együtt házas gyermekével, leginkább úgy jön létre, hogy az egyik szülő meghal, a másik megözvegyült szülő pedig továbbra is a házas gyermekkel él együtt.

²¹Az itt idézett külföldi adatokat l. Laslett, P., 1977.: i. m. 22–23. o.

²²Tiszacsegen Bencsik János 266 összeírt háztartásról ír, mi azonban csak 261 háztartást soroltunk különféle típusokba, mert azokat a családokat és egyedülálló személyeket, akik egy másik háztartásnál a „cseléd vagy lakó” rovatban szerepelnek, nem vettük külön háztartásnak.

²³Dupaquier, J.—Jadin, L.: Structure of household and family in Corsica, 1769–71. Laslett, P. szerk. 1972. i. m. 233–297. o.

5. TÁBLÁZAT

A háztartások száma típusonként

Háztartástípus	Perbál	Pilis-	Nagykovácsi		Fajszt		Sárpilis				Alsónyék		Kölked	Tisza-
	1747	szántó 1747	1747	1769	1762 önál- lók	szol- gák	1792 önál- lók	zsellé- rek és nem refor- mátu- sok	1804 önál- lók	zsellé- rek	1792 önál- lók	zsellé- rek	1816 önál- lakó	1808
Egyedülélő														
özvegy	1	3	6	5	1	—	—	1	—	4	2	—	—	—
nőtlen, hajadon	—	—	2	—	—	—	—	4	—	5	1	—	—	—
Nem-család háztartás	1	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Egyszerű családok háztartás														
háaspár	10	17	16	24	7	2	3	—	1	1	2	1	4	—
háaspár gyerekekkel	77	49	89	115	74	5	43	3	33	9	49	1	42	—
özvegy férfi gyerekekkel	—	—	1	1	1	—	—	—	—	—	—	—	2	—
özvegy nő gyerekekkel	3	3	5	7	7	1	1	3	—	3	1	—	4	1
Kiterjesztett családok háztartás														
fölfelé kiterjesztve	5	6	6	6	11	—	5	—	5	1	13	—	13	—
lefelé kiterjesztve	1	—	1	—	4	—	—	—	—	—	—	—	1	—
oldalirányban kiterjesztve	—	1	2	5	3	—	2	—	4	—	5	—	1	—
kombinációk	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Többcsaládok háztartás														
második család(ok) fölfelé	2	1	4	18	1	—	1	—	1	—	2	—	2	—
második család(ok) lefelé	1	11	2	6	39	—	13	—	30	—	30	—	30	—
családok egyszinten	1	3	2	2	13	—	5	—	3	—	11	—	4	—
egyéb többcsaládok	1	2	1	—	3	—	1	—	—	—	4	—	4	—
Besorolhatatlan	2	—	2	1	—	—	—	—	—	—	—	—	4	—
Összesen	105	98	140	190	165	8	74	11	77	23	120	2	111	1

6. TÁBLÁZAT

A háztartások százalékos megoszlása típusok szerint

Háztartástípus	Perbál	Pilis-	Nagykovácsi		Fajsz	Sárpilis		Alsónyék	Kölked	Tiszacséce
	1747	szántó 1747	1747	1769	1762	1792	1804	1792	1816	1808
Egyedülélő	1	3	6	3	1	6	9	2	—	—
Nem-család	1	1	—	—	1	—	—	—	—	1
Egyszerű család	85	71	79	77	56	62	47	44	47	66
Kiterjesztett család	6	8	7	6	10	8	10	15	13	10
Többcsalád	5	17	7	14	32	24	34	39	36	18
Besorolhatatlan	2	—	1	—	—	—	—	—	4	5
ÖSSZESEN:	100	—	100	100	100	100	100	100	100	100
A bonyolult összetételű (kiterjesztett, többcsalád és besorolhatatlan) háztartások együttes százalékos aránya	13	25	15	20	42	32	44	54	53	33

7. TÁBLÁZAT

A többcsaládos háztartások száma aszerint, hogy az egyes családmagok egymással milyen rokoni kapcsolatban álltak *

Falu, év		Egy szülő családmag, és egy gyermek családmag	Egy szülő családmag és több gyermek családmag	Több testvér családmag szülői családmag nélkül
Perbál	1747	3	1	1
Pilisszántó	1747	12	1	4
Nagykovácsi	1747	7	—	2
	1769	24	—	2
Fajsz	1762	34	8	14
Sárpilis	1792	11	3	5
	1804	26	5	3
Alsónyék	1792	32	5	10
Kölked	1816	20	16	4
Tiszacsege	1808	36	3	9

* A besorolhatatlan háztartások nélkül

nek népessége valószínűleg a török hódoltságot helyben átélt családok leszármazottaiból állt) megközelítették, bár egy esetben sem érték el az Oroszországban megfigyelt bonyolultsági fokot.

A háztartások nagysága és összetétele azonban nemcsak régióként és etnikai csoportonként mutat különbségeket, hanem *társadalmi rétegenként* is. Paulinyi Oszkár, illetve a közép- és koraujkori várostörténeti kutatás már korán felfigyelt a háztulajdonosok és lakók háztartásainak eltérő nagyságára.²⁴ Még plasztikusabban mutatják az egyes társadalmi rétegek háztartásszerkezete közötti különbségeket az újabb városi társadalommal foglalkozó kutatások — például Christiane Klipisch elemzése, amely megmutatja, hogy a középkor végi Firenzében a város leggazdagabb rétege igen nagy taglétszámú háztartásokban lakott, ahol a legkülönfélébb rokonok éltek együtt.^{24a} Rájuk vonatkozóan tehát érvényes volt az a kép, amelyet Shakespeare Rómeo és Júliája alapján képzelünk magunk elé a Montague és Capulet házakról. Palli szerint az észtországi jobbagyháztartások átlagos nagysága közel kétszer akkora volt, mint a zsellérháztartásoké.²⁵ A háztartások társadalmi különbségeit részletesen vizsgálhatjuk a pilisszántói és a két nagykovácsi összeírás alapján, ahol a

²⁴Paulinyi Oszkár: A Garam-vidéki bányavárosok lakosságának lélekszáma a XVI. század derekán. Történelmi Szemle 1958, 351—378. o.

^{24a}a Klipisch, Ch.: Household and family in Tuscany in 1427. Laslett, P. szerk. 1972. i. m. 267—281. o.

²⁵Palli, H.: i. m.

háztartások nagy részének foglalkozását feltüntették, és ahol az összehasonlításban értékelhető számú háztartás tartozott a következő öt kategóriába:

- jobbágyparaszatok, vagyis olyan parasztgazdák, akik földjüket a feudális földesúr—jobbágy jogviszony keretében birtokolták, általában jobb módú parasztok;
- zsellérparaszatok, akik valamilyen más jogalapon (például irtványföld) birtokolták földjüket, vagy a jobbágybirtok előírt minimumánál kisebb földterületet birtokoltak, és emellett házuk és belsőségük is volt;
- házas zsellérek,^{25a} azok a zsellérek, akiknek szántóföldjük nem, de háztulajdonuk volt és emellett gazdasági udvart és esetleg kis kertet is birtokoltak;
- házatlan zsellérek, akiknek sem földjük, sem saját házuk nem volt, ezért egy gazda házában laktak, általában neki, de néha másoknak is dolgoztak;
- falusi kézművesek.

E társadalmi rétegek háztartásainak összehasonlítása (8. és 9. táblázat) azt mutatja, hogy mind a három összeírásban a *jobbágyparaszatok háztartásai voltak a legnagyobbak, és e rétegben volt a legtöbb bonyolult összetételű háztartás*. A zsellérparaszatok háztartásai némileg hasonlítottak a jobbágyparasztokéhoz. Viszont a házas és különösen a házatlan zsellérek általában egyszerű családos háztartástípusúak voltak, leginkább közöttük voltak egyszemélyes háztartások. A kézművesek háztartásai többnyire közepesen nagyok, de ritka a bonyolult típusú közöttük.

A különböző rétegekbe tartozó háztartásokban a háztartásfő családmagjának átlagos nagysága kevéssé különbözött, a differenciálódás oka főképpen az egyéb rokonok és a szolgák száma. A Nagykovácsiban 1769-ben összeírt összes szolgáknak körülbelül 80, az összes egyéb rokonoknak (beleértve a házas gyermekeket is) 90 százaléka a jobbágyparaszatok és zsellérparaszatok háztartásaiban élt. Az ok nyilvánvalóan az, hogy ezek a háztartások tudtak nagyobb méretű gazdaságukban egyéb rokonok számára is munkát biztosítani, és ezek igényelték — kellő számú rokon hiányában — a szolgák munkáját.

A fajszi, sárpilisi és alsónyéki összeírások alapján csak a házatlan zsellérként, szolgaként stb. megjelölt háztartásokat tudjuk a nem-zsellérként megjelöltektől elkülöníteni. Eszerint a zsellérek háztartásai kisebbek voltak, és csak elvélve fordult elő, hogy közöttük a családmag tagjain kívül más rokon is élt. Sárpilire vonatkozóan azonban találtunk egy 1793. évi gazdasági célú összeírást, amely feltünteti a háztartásfők nevét, a velük élő felnőtt fiúk számát, továbbá a háztartáshoz tartozó szántóföld, rét, szőlő nagyságát, a lovak, ökrök, tehének, méhkaptárok és üstök számát. Az összeírásban megkülönböztettek jobbágyokat, házas zselléreket és néhány házatlan zsellért. Mivel ezt a gazdasági összeírást csupán egy év választja el az 1792. évi lakosságösszeírástól, segítségükkel a háztartások összetételét és gazdasági erejét együtt elemezhetjük.

Az összeírások összehasonlításából levonható első következtetés, hogy a zsellér fogalmát nem használták egyformán. Az 1792. évi lakossági összeírásban zsellérként szereplő háztartások közül csak egy szerepel az 1793. évi gazdasági összeírásban, éspedig a házas (tehát nem a házatlan) zsellérek között.

^{25/a} E kategória tagjai jogilag szintén „házas zsellérek”, de az egykorú valóság jobb érzékeltetése végett külön kezeltük őket, mivel bizonyos mennyiségű földet birtokolva és igazállatot tartva, földművelést, fuvarozást, szőlőtermesztést folytattak, és legalább részben képesek voltak élelmiszerszükségletük megtermelésére, szemben a döntően kétékezi munkára-napszámra utalt nincstelennel.

A háztartások száma típusonként és társadalmi rétegenként

Falu, év	Háztartástípus	Jobbágy paraszt	Zsellér paraszt	Házas zsellér	Házatlan zsellér	Kézműves	Egyéb, ismeretlen	Összesen
Pilisszántó 1747	Egyedülélő	—	—	—	3	—	—	3
	Nem-család	—	—	—	—	—	1	1
	Egyszerű család	23	19	7	3	3	14	69
	Kiterjesztett család	3	3	—	—	—	2	8
	Többcsalád	12	4	—	1	—	—	17
	Összesen	38	26	7	7	3	17	98
Nagykovácsi 1747	Egyedülélő	—	—	1	3	2	2	8
	Nem-család	—	—	—	—	—	—	—
	Egyszerű család	33	26	8	23	16	5	111
	Kiterjesztett család	6	3	—	—	—	1	10
	Többcsalád	5	1	2	—	1	—	9
	Besorolhatatlan	—	1	—	—	—	1	2
Összesen	44	31	11	26	19	9	140	
Nagykovácsi 1769	Egyedülélő	—	—	—	5	—	—	5
	Nem-család	—	—	—	—	—	—	—
	Egyszerű család	30	37	15	26	25	14	147
	Kiterjesztett család	4	4	—	—	2	1	11
	Többcsalád	15	9	—	—	1	1	26
	Besorolhatatlan	—	—	—	—	—	1	1
Összesen	49	50	15	31	28	17	190	

9. TÁBLÁZAT

A háztartás különféle típusú tagjainak átlagos száma társadalmi rétegenként

Falu, év	Társadalmi réteg	A háztartás feje és annak házas társa	A háztartás fő nem-házassági gyermeke	A háztartás fő más rokona	Szolga, zsellér	Lakó és ismeretlen	A háztartás átlagos nagysága	A háztartás fő család-magjának átlagos nagysága
Pilisszántó, 1747	Jobbágy paraszt	1,95	2,42	1,21	0,71	—	6,29	4,37
	Zsellér paraszt	1,96	1,46	0,50	0,15	—	4,07	3,42
	Házass zsellér	2,00	0,71	—	—	—	2,71	2,71
	Házatlan zsellér	1,43	0,57	0,57	—	—	2,57	2,00
	Kézműves	2,00	2,67	—	0,33	—	5,00	4,67
	Egyéb és ismeretlen	1,82	1,24	0,12	—	0,06	3,24	3,06
	Összesen:	1,90	1,71	0,66	0,33	0,01	4,61	3,61
Nagykovácsi, 1747	Jobbágy paraszt	1,96	3,11	0,57	0,95	—	6,59	5,07
	Zsellér paraszt	1,97	2,39	0,29	0,10	0,03	4,78	4,36
	Házass zsellér	1,91	1,82	1,00	0,09	—	4,82	3,73
	Házatlan zsellér	1,73	0,92	—	—	—	2,65	2,65
	Kézműves	1,89	1,95	0,16	0,21	—	4,21	3,84
	Egyéb és ismeretlen	1,67	1,67	0,11	0,44	—	3,89	3,34
	Összesen:	1,89	2,19	0,35	0,38	0,01	4,82	4,08
Nagykovácsi, 1769	Jobbágy paraszt	1,96	2,88	0,83	1,86	—	7,53	4,84
	Zsellér paraszt	1,95	2,90	0,58	0,12	—	5,56	4,86
	Házass zsellér	1,93	2,27	—	—	—	4,20	4,20
	Házatlan zsellér	1,71	1,10	—	0,03	—	2,84	2,81
	Kézműves	2,00	2,57	0,25	0,25	—	5,07	4,57
	Egyéb és ismeretlen	1,94	1,29	0,24	0,29	—	3,76	3,23
	Összesen:	1,92	2,36	0,42	0,58	—	5,28	4,28

Az utóbbi összeírás 26 jobbágy, 46 házas zsellér és 4 házatlan zsellér háztartásfőt tüntetett fel. Mint már említettük, közülük egy 1792-ben a zsellérek között szerepel, kettőt 1792-ben egy másik háztartás tagjaként (mindkettőt a háztartásfő testvéreként) mutattak ki, a többieket mind a zsellér megnevezés nélkül írták össze, ezért — míg a gazdasági összeírást nem találtuk meg — jobbágyként kezeltük őket.

A második következtetés, hogy mivel — az említett két háztartás kivételével — mindegyik háztartás különállóként szerepel mindkét összeírásban, a lakossági összeírásokban külön összeírt (vonallal elválasztott) háztartásokat feltehetően joggal tekinthetjük különálló gazdasági egységeknek, külön háztartásoknak. Nem valószínű tehát, hogy külön-külön összeírt háztartások, családok valójában egy háztartást alkottak.

Harmadszor, megállapíthatjuk, hogy még a gazdasági összeíráson belül érvényesített megkülönböztetés a jobbágyok, házas zsellérek és házatlan zsellérek között sem felel meg egyértelműen a háztartások gazdasági erejében, a földterületben és az állatállományban megfigyelhető különbségeknek. Csupán 6 jobbágyháztartásnál mutattak ki szántóföldet (két esetben 20 pozsonyi mérőnyit, egy-egy esetben 14 és 12, két esetben pedig 6 pozsonyi mérőnyit). Minden jobbágyháztartásnak volt rétje, azonban a 46 házas zsellér közül is csak 9-nél nem írtak össze rétet, és a 4 házatlan zsellér közül is kettőnek volt rétje. Csupán 6 házas zsellérnek és 2 házatlan zsellérnek nem volt szőlője. A jobbágyok átlagos rét- és szőlőterülete nagyobb volt, mint a zselléreké, de számos házas zsellérnek több rétje volt, mint a jobbágyok egy részének (10. táblázat). Hasonló képet mutat a szőlőterület nagysága szerinti eloszlás (11. táblázat). A szántóföld birtoklása, a rét és a szőlő nagysága között nem látszott erős kapcsolat.

10. TÁBLÁZAT

A sárpilisi háztartások a birtokolt rét nagysága szerint, 1793

Társadalmi réteg a gazdasági összeírás szerint	A rét nagysága, kaszás					Összesen
	15 és több	10—14	5—9	1—4	0	
Jobbágy	5	3	12	6	—	26
Házas zsellér	—	1	11	25	9	46
Háztatlan zsellér	—	—	—	2	2	4
Összesen:	5	4	23	33	11	76

11. TÁBLÁZAT

A sárpilisi háztartások a birtokolt szőlő nagysága szerint, 1793

Társadalmi réteg a gazdasági összeírás szerint	Szőlő, kapás				Összesen
	10 és több	5—9	0	1—4	
Jobbágy	1	13	12	—	26
Házas zsellér	—	6	34	6	46
Háztatlan zsellér	—	—	2	2	4
Összesen:	1	19	48	8	76

Ezért határoztunk úgy, hogy az állatállományt vesszük alapul a háztartások gazdasági erejének tipizálásához. A következő osztályozási kategóriákat alakítottuk ki:

- 2 pár ökörrel és egyéb állattal rendelkezők, feltehetően a legnagyobb gazdasági erejűek, akik jelentős szántóföldi művelést folytathattak, amihez két ökörpárra volt szükségük;
- 1 pár ökörrel és egyéb állattal rendelkezők, akik feltehetően kisebb szántóföldi termelést folytattak (többségüknek egy pár lova is volt, teheneik száma 1 és 3 között volt);
- az erősebb lovas gazdák (akiknek ökrük nem volt), akiknek 2 vagy több tehénük volt (lovaik száma 2 és 6 között mozgott), feltehetően semmi vagy csak kevés szántóföldi termelést folytattak, máshonnan (pl. fuvarozásból, nyomtatásból) szereztek meg a család megélhetéséhez szükséges terményt;
- a gyengébb lovas gazdák, akiknek legfeljebb 1 tehénük volt (lovaik száma 1—3);
- a csak 1—2 tehenet tartók;
- a nagy állattal egyáltalán nem rendelkezők, akik feltehetően meglehetősen szegények voltak;^{25b}
- a gazdasági összeírásban nem szereplők, akik főként a teljesen nincstelekek lehettek.

Az állatállomány sem mutatott következetes összefüggést a gazdasági összeírás szerinti jobbágy—zsellér megkülönböztetéssel (12. táblázat). Különösen feltűnő, hogy a házas zsellérek között is vannak négyökrös gazdák, és a jobbágyok között is vannak csak tehenet tartók, sőt egy semmilyen állatot sem birtokló is. Valamivel erősebbnek látszik a kapcsolat az állatállomány és a megművelt földterület között. Mindenekelőtt a 6 szántófölddel rendelkező háztartás mindegyikének volt egy vagy két pár ökre. A 10 és több kaszás réttel rendelkező 9 háztartás (közülük háromnak szántóföldje is volt), a négyökrösök és lovakkal (egy kivételével 2—3 pár lóval) és legalább két tehénnel rendelkezők közül került ki (13. táblázat). Sejtethetjük, hogy ennek a két kategóriának lehetett a legnagyobb a gazdasági ereje.

12. TÁBLÁZAT

A sárpilisi háztartások az állatállomány szerint, 1793

Társadalmi réteg a gazdasági összeírás szerint	Állatállomány, darab						Összesen
	4 ökör	2 ökör	2—6 ló, 2—3 tehén	1—3 ló 0—1 tehén	Csak tehén	Nincs állat	
Jobbágy	8	5	6	3	3	1	26
Házas zsellér	4	3	6	12	13	8	46
Házatlan zsellér	—	—	1	1	—	2	4
Összesen	12	8	13	16	16	11	76

^{25b} Természetesen nem lehet kizárni annak lehetőségét, hogy a gazdasági összeírás alkalmával nem jegyezték fel minden állatot, mert például növendék marhákat nem írtak össze a faluban. Elgondolkoztató az is, miért került az összeírásba az a két házas és két házatlan zsellér, akinél sem földet, sem állatot nem tüntettek fel.

13. TÁBLÁZAT

A sárpilisi háztartások a rét nagysága és állatállományuk szerint, 1793

A rét nagysága, kaszás	Állatállomány, darab						Összesen
	4 ökör	2 ökör	2—6 ló, 2—3 tehén	1—3 ló, 0—1 tehén	Csak tehén	Nincs állat	
15 és több	3	—	2	—	—	—	5
10—14	4	—	—	—	—	—	4
5—9	3	3	6	6	3	2	23
1—4	2	5	5	10	7	4	33
0	—	—	—	—	6	5	11
Összesen	12	8	13	16	16	11	76

Az 1972-ben összeírt sárpilisi háztartásoknak típusok szerinti megoszlása a gazdasági erőnek az állatállomány alapján meghatározott kategóriái szerint (14. táblázat)^{25/c} arra enged következtetni, hogy a gazdasági erő szélső típusaiban nagyon eltérő lehetett a háztartások alakításának „stratégiája”. A legszegényebbek — akik nem szerepeltek a gazdasági összeírásban (és 1792-ben legnagyobb részt a zsellérek és nem-református vallásúak között kerültek összeírásra)^{25/d} valamint akiknek 1793-ban nem volt állatuk, — túlnyomórészt egyszerű család típusú háztartásban laktak. Nem világos, hogy az az 5 személy, akit 1792-ben egyedülállóként írtak össze, egyáltalán külön háztartást alkotott-e. Ezzel szemben a négyökrös háztartások nagy többsége többcsaládos típusú volt, és csak egyetlen háztartásban éltek mindössze a családmag tagjai. A másik gazdasági kategória, ahol nagy volt a többcsaládos és kiterjesztett család típusú háztartások aránya, a nagyobb gazdasági erejű lovas gazdáké volt. A közbelső gazdasági kategóriákban többé-kevésbé vegyesen fordulnak elő a különféle típusú háztartások.

Ezt óvatosan úgy értelmezhetjük, hogy a legszegényebb családoknak nem volt módjuk arra, hogy a háztartásba tartósan másokat befogadjanak, mint a szűk családmag tagjait, mert ennél több személyt sem foglalkoztatni, sem eltartani nem tudtak a gazdaságból. A legnagyobb gazdasági erejű, különösen a négyökrös gazdaságokban viszont arra törekedtek, hogy lehetőleg több felnőtt férfi éljen együtt, ennek következtében sokszor alakult ki több házaspár férfi családjának közös háztartása. Feltételezhetjük, hogy ezt a gazdaság mun-

^{25/c} A 14. táblázatban az a 85 háztartás szerepel, amelyet 1792-ben írtak össze. Ezért szerepel a táblázatban az a 11 háztartás is, amelyet az 1793. évi gazdasági összeírásban nem tüntettek fel. Továbbá egy háztartásként szerepel az a kettő, amelyet 1792-ben így, 1793-ban azonban már két-két háztartásra osztva írtak össze. Az első ilyen háztartás 1792-ben a két-ökrös típusba tartozott, 1793-ban egyik része úgyszintén kétökrös, másik része a 2 lovas + 2 tehén típusba került. A másik ilyen háztartás 1792-ben a 2—6 lovas + 2—3 tehén kategóriába került, 1793-ra szétvált egy-egy 1—2 lovas + 0—1 tehén típusúra. Ezért nem egyezik meg a 13. és 14. táblázat állatállomány szerinti kategóriáiba soroltak száma.

^{25/d} A 11 háztartás közül, akik az 1793. évi összeírásban nem szerepeltek, 2 az említett szétvált háztartás egyik, kivált része, 5 a „zsellérek” rovatban, 4 pedig a „pápiszták” rovatban található 1792-ben. Az utóbbiak nagy része azonban nyilvánvalóan zsellér és szolga volt: egyikük neve mellett szerepel a „szolga” megjelölés, ketten közülük kanászok voltak. Van azonban egy „pápista” család, amely szerepel az 1793. évi összeírásban a házaspár zsellérek között, igaz, föld és állatállomány nélkül. Hasonlóképpen az 1792. évi „zsellér” családok közül is szerepel egy az 1793. évi összeírásban a házaspár zsellérek között, minimális földterülettel (2 kaszás rét, 2 kapás szőlő), állatállomány nélkül.

14. TÁBLÁZAT

A sárpilisi háztartások megoszlása a háztartástípus és állatállomány szerint,
1792—93

Háztartástípus	Allatállomány					Nincs állat	Nem szerepel	Összesen
	4 ökör	2 ökör	2-6 ló 2-3 tehén	1-3 ló 0-1 tehén	Csak tehén			
1. Egyedül él	—	—	—	—	—	—	5	5
3. Egyszerű család								
3a. Házaspár	—	1	—	1	—	—	1	3
3b. Házaspár gyermekkel	1	6	6	13	10	8	2	46
3d. Özvegynő gyermekkel	—	—	—	—	—	1	3	4
4. Kiterjesztett család								
4a. Fölfelé kiterjesztve	2	—	1	—	1	1	—	5
4c. Oldalra kiterjesztve	—	—	1	—	1	—	—	2
5. Többcsaládós háztartás								
5aI. Egy szülő család és egy gyermek család	4	—	2	1	3	1	—	11
5bII. Egy szülő család és több gyermek család	2	—	1	—	—	—	—	3
5cde. Több testvér család	3	1	1	—	1	—	—	6
Összesen	12	8	12	15	16	11	11	85
Átlagos háztartásnagyság	7,9	5,8	6,3	4,8	6,4	4,8	1,9	5,39

15. TÁBLÁZAT

A sárpilisi háztartások típusának változása 1792 és 1804 között,
a háztartások száma a különböző típusokban
(csak azok a háztartások, amelyek mindkét időpontban fennálltak a faluban,
és időközben nem osztódtak részekre)

A háztartás típusa 1972-ben	A háztartás típusa 1804-ben		összesen
	egyedül-élő	egyszerű család	
Egyedülélő	—	—	1
Egyszerű család	2	12	19
Kiterjesztett	—	2	—
Többcsaládós	—	2	6
Összesen:	2	16	26

kaerő-szükséglete, — például a négy ökörrel történő szántáshoz szükséges két felnőtt férfi —, indokolta.

Eddig keresztmetszeteket vizsgáltunk, és nem foglalkoztunk azzal a kérdéssel, hogy az egyes háztartások nagysága és összetétele hogyan változott a családi életciklus folyamán. Ilyen longitudinális vizsgálatra a mikroszinten (vagyis az egyes háztartások és egyének szintjén) kétféleképpen van módunk.

Az egyik a két sárpilisi összeírás háztartásainak azonosítása és a változások kimutatása. Az 1792-ben Sárpilisen összeírt háztartások közül 62-t sikerült 12 évvel később, 1804-ben azonosítani. Közülük 50 háztartás egyben maradt 1804-ig (15. táblázat). Ezeknél határozott tendenciát látunk a bonyolultabb háztartások irányában való eltolódásra. Sokkal több háztartás vált egyszerű összetételűből kiterjesztett és többcsaládos összetételűvé (legtöbbször egy vagy több gyermek megházasodása következtében), mint ahány bonyolult összetételűből egyszerűvé (legtöbbször a szülők halála vagy a második családmag elköltözése következtében).

Tizenkét korábbi háztartás viszont részeire szakadt, éspedig 8 háztartás két részre, 3 háztartás három részre. Ezeket a változásokat Laslett háztartástípusaival a következőképpen írhatjuk le:

1792	1804
1. Házaspár gyermekkel	Házaspár gyermekkel Házaspár gyermekkel
2. Házaspár gyermekkel	Házaspár gyermekkel Oldalirányban kiterjesztett
3. Házaspár gyermekkel	Házaspár gyermekkel Többcsaládos, második család fölfelé
4. Oldalirányban kiterjesztett	Házaspár gyermekkel Házaspár gyermekkel
5. Többcsaládos, második család lefelé	Házaspár gyermekkel Házaspár gyermekkel
6. Többcsaládos, második család lefelé	Házaspár gyermekkel Többcsaládos, második család lefelé
7. Többcsaládos, második család lefelé	Házaspár gyermekkel Többcsaládos, második család lefelé
8. Többcsaládos, második család lefelé	Házaspár gyermekkel Többcsaládos, második család lefelé
9. Többcsaládos, családok egyszinten	Házaspár gyermekkel Házaspár gyermekkel Többcsaládos, második család lefelé
10. Többcsaládos, családok egyszinten	Házaspár gyermekkel Házaspár gyermekkel Többcsaládos, második család lefelé
11. Többcsaládos, családok egyszinten	Házaspár gyermekkel Házaspár gyermekkel
12. Többcsaládos, családok egyszinten	Házaspár gyermekkel Házaspár gyermekkel Többcsaládos, második család lefelé

A háztartások széthasadásának leggyakoribb esete, amikor a korábban szülői családot és házas gyermeket is magába fogadó háztartásból egy vagy több házas gyermek kiválik és külön háztartást alapít (5., 6., 7. és 8. háztartás), és amikor a korábban több testvér családmagot és esetleg egy özvegy szülőt magába foglaló háztartás egyes családmagjai külön háztartást alapítanak (9—12. háztartások). Egy esetben az oldalirányban kiterjesztett háztartás akkor

vált ketté, amikor az itt élő testvér megházasodott (4. háztartás). A fennmaradó három esetben is egy-egy gyermek családmag vált ki házasságkötés után a korábban egyszerű családos típusú háztartásból (1—3. háztartás). A háztartások tehát életciklusuk folyamán különböző típusokba tartoztak, egyszerűből bonyolultba mentek át, a bonyolultakból egyszerű háztartások váltak ki.

A vizsgált időszakban (1792 és 1804 között) Sárpilisén a háztartásoknak ezek a változásai azzal a végeredménnyel jártak, hogy 1. nőtt a számuk, 2. nőtt a bonyolult összetételű háztartások aránya, mivel az egyszerűből bonyolulttá válás gyakori volt, és a szétvált bonyolult háztartások utódai között legtöbbször maradt egy bonyolult összetételű háztartás.

A háztartások típusának 1792. és 1804. közötti változása társadalmi rétegenként erősen különbözött. A gazdaságilag legerősebb négyökrös gazdák láthatóan arra törekedtek, hogy a háztartás többcsaládos összetételű maradjon, még akkor is, ha az eredeti háztartás felosztódott, mert azt követően legalább az egyik háztartás továbbra is többcsaládos összetételű volt. A gazdasági összefüggésben nem szerepelt, ezért nincstelennek feltételezett háztartások nagy többsége elköltözött Sárpilisről, de sem az ottmaradtak, sem a helyükre jövő szellér megnevezésű háztartások között nem találunk (kettő kivételével) kiterjesztett és többcsaládos háztartást. A közbenső gazdasági erejű rétegekben mindkét irányú változások előfordultak, de uralkodott a bonyolultabbá válás tendenciája.

A háztartásszerkezet longitudinális alakulására vonatkozó következtetés másik módját a kölkei összeírás alapján próbáltuk ki. Itt az egyes összeírtak életkorának megjelölése teljes és pontos volt, így az életkor függvényében vizsgálhattuk, hogy azok milyen típusú háztartás tagjai voltak és azon belül milyen állást foglaltak el (16. táblázat). Ezeknek az adatoknak alapján megengedhetünk egy olyan feltevést, hogy ahogyan az összeírtak háztartási állása és a háztartás típusa a korcsoportok szerint változott az 1792-ben összeírtaknál, úgy változhatott ebben az időszakban az egyes emberek életében is, ahogy a születésüktől az öregkorukig haladtak. (Ez természetesen csak akkor érvényes feltevés, ha az egész falu háztartásszerkezet szerinti megoszlása nem változott a vizsgált időszakban.)

A 20 év alatti gyermekeknek körülbelül a fele élt egyszerű családos háztartásban, a másik fele kiterjesztett és többcsaládos típusúban. Tehát Kölkeden a gyermekeknek legalább a fele nevelkedett olyan háztartásban, ahol a szülőknél és testvéreken kívül más rokonok is éltek. Valószínű, hogy az egyéb rokonok jelenléte nem lehetett közömbös a gyermekek szocializációja számára.

A legtöbb 20—29 éves fiatal felnőtt a házasságkötés után kiterjesztett vagy összetett családban élt néhány évig, legtöbbször a szülőkkel vagy egy özvegy szülővel és esetleg házas vagy nem-házas testvérekkel. Ebből az adatból úgy tűnik, hogy az új család kiválása a háztartásból az eseteknek jelentős részében nem következett be rögtön a házasságkötés után.

Az életkor emelkedésével azonban nőtt azoknak az aránya, akik saját egyszerű családos háztartásukban éltek vagy saját kiterjesztett háztartásukban, ahol egy özvegy szülő vagy nem-házas testvér is élt. A 40—49 éves korcsoportban már többségben vannak az ilyen „saját” háztartásukban élők. Az ennél idősebb korúaknál viszont újra megnő azoknak aránya, akik többcsaládos háztartásban élnek házas gyermekükkel vagy gyermekeikkel, később nő azok aránya is, akik özvegy szülőként élnek házas gyermekükkel kiterjesztett típusú háztartásban. A 60. év fölött többségbe kerülnek, különösen a nők között, az utóbbi típusú kiterjesztett háztartásban élők.

16. TÁBLÁZAT

Kölked lakóinak megoszlása háztartástípus és a háztartásban elfoglalt állás szerint, korcsoportonként

A háztartás típusa és háztartási állás	Korcsoport							Ismeretlen	Összesen
	0—9	10—19	20—29	30—39	40—49	50—59	60 és több		
FÉRFI									
Egyszerű család									
nem-házasság gyermek családmagban férj, apa	30	32	3		21	8	2	1	65
Kiterjesztett család									
nem-házasság gyermek családmagban férj, apa	9	9	1		6	4	1		19
nem tartozik a családmaghoz		1	1						13
Többszalados háztartás							5		5
nem-házasság gyermek szülő családmagban férj, apa*	25	18	4		6	13	8	2	49
gyermek családmagban férj, apa*									27
testvér családmagban férj, apa*		1	28		16	4			49
nem tartozik a családmaghoz		2	4		6	4	1		17
Besorolhatatlan háztartás **							1		2
gyermek családmagban férj, apa	2	2	2						6
nem tartozik a családmaghoz			4		1	2	1		9
Ismeretlen háztartási állású					1			1	2
Összesen	66	65	52	42	41	25	18	4	313
NŐ									
Egyszerű család									
nem-házasság gyermek családmagban feleség, anya	31	23	5		18	4		1	59
Kiterjesztett család									
gyermek családmagban feleség, anya	6	6			3	4			12
nem tartozik a családmaghoz			6						13
Többszalados háztartás							3	5	8
gyermek szülő családmagban feleség, anya*	40	24	4						69
gyermek családmagban feleség, anya*					1	14	13	6	34
testvér családmagban feleség, anya*		7	27		11	2		1	48
nem tartozik a családmaghoz			6		7	3	1		17
Besorolhatatlan háztartás **							2	1	3
gyermek családmagban feleség, anya	4		2		1				7
nem tartozik a családmaghoz		1	1		1	3	1		7
Ismeretlen háztartási állású							1		2
Összesen	81	63	58	42	44	24	14	4	336

* A többszalados háztartásokban élőket a következő elvek szerint osztályoztam: a szülő családmagban férj vagy feleség, illetve (özvegy) apa vagy anya az, aki olyan családban foglalja el ezt az állást, amely a háztartásban élő másik családmag egyik tagjához viszonyítva szülő. A gyermek családmagba soroltam azokat, akik olyan családmagban élnek, amelynek egyik tagja a háztartás másik családmagjának gyermeke. Végül a testvér családmagban férj vagy feleség, illetve apa vagy anya csoportba azoknak a családmagoknak a tagjai kerültek, akikhez viszonyítva szülő családmag nem volt a háztartásban, viszont a házaspár egyik tagjának testvére a másik családmaghoz tartozott. Tehát ha egy szülő családmag és több házasság gyermek élt a háztartásban, az utóbbiakat a gyermek családmagba tartozók kategóriájába soroltam.

** A besorolhatatlan háztartások esetében nem lehetett világosan megállapítani, hogy az egyes családmagok milyen viszonyban (szülő-gyermek, vagy testvér, vagy egyéb) vannak egymással.

Kirajzolódik tehát egy *háztartásciklus*: a fiatal házaspárok többnyire egy ideig a szüleikkel éltek, később önálló háztartást alapítottak, vagy maguk váltak a háztartás első családmagjává, ahol egy özvegy szülő is élt. A házaspár gyermekeinek felnőtté válása után azonban, ahogy azok megházasodtak, egy időre ismét bonyolulttá vált a háztartás, így az egyén többnyire ismét bonyolult háztartás tagjaként fejezte be életét.

Hozzá kell azonban tenni, hogy ezt a ciklust megzavarhatták demográfiai események, mint a szülők korai halála vagy a háztartás egy részének elköltözése.

Az országos és megyei adatok makroelemzése

Ahhoz, hogy az egyéb szempontok szerint és ezért e tanulmány témája szempontjából véletlenszerűen kiválasztott települések mikrovizsgálatából nyert következtetéseket az egész iparosítás előtti Magyarországra kiterjeszthessük, meg kell vizsgálnunk az ország egészére és egyes megyékre vonatkozóan rendelkezésünkre álló, lényegesen durvább adatokat is. Erre a célra adatforrásként az 1784—1787. évi népszámlálásnak, valamint az 1804., és 1819. és 1828. évi nem-nemes összeírásnak országos és megyei eredményeit használtuk fel.²⁶

Elemzésünk nem terjed ki Horvátországra, Erdélyre, a Katonai Határőrvidékre és a szabad királyi városokra, csak a falvakra és mezővárosokra vonatkoztatható. Annak érdekében, hogy az 1784—1787. évi népszámlálás adatait összehasonlíthassuk a nem-nemes összeírásokéival, az előbbiekből is kihagytuk a nemesekre vonatkozó adatokat.

Ezeknek a makroadatoknak alapján természetesen nem számíthattunk olyan finom mutatókat, mint az egyes eredeti összeírási listák mikroelemzése alapján, ahol az adatokat tetszésünk szerint dolgozhattuk fel. Ezért a háztartások nagyságának és bonyolultságának jellemzésére három mutatót használtunk:

1. a háztartások átlagos taglétszámát;
2. az egy háztartásra eső házas férfiak számát (ha ennek értéke nem érte el az 1,00 értéket, akkor a szóban forgó területet túlnyomórészt egyszerű családos háztartásszerkezetűnek tekinthettük, ha viszont meghaladta az 1,14 főt — az egységnyi szórással növelt országos átlagot —, akkor ebből a bonyolult öszetételű háztartások viszonylag magas arányára következtettünk). Sajnos ez a mutató csak 1787-re volt kiszámítható;
3. az apai háztartásban élő fiak és vők átlagos arányát a felnőtt (18 éves és idősebb) férfi népességben, melyből az előbbihez hasonlóan szintén a bonyolultabb öszetételű háztartások elterjedtségére következtettünk (ahol az együttélő férfiak és vők aránya az 1804-es országos átlagot meghaladta, ott a fentiek magas arányát feltételezhattuk). Ez a mutató az 1804—1828. közötti időszakra volt kiszámítható.

²⁶Ezeknek a makroelemzéseknek eredményeit közli és részletesen elemzi *Faragó Tamás*: 1977. I. m.

Az országos adatok (17. táblázat) azt mutatják, hogy a mikrovizsgálatokban megállapított átlagos háztartásnagyságok többé-kevésbé az országos átlag körül szóródtak.²⁷ Azt is megállapíthatjuk, hogy a magyarországi háztartások átlagosan valamivel nagyobbak voltak, mint az 1574—1821 időszakra vonatkozó száz angol település alapján Laslett által számított átlag (4,75), de nem sokkal. Ugyanakkor Horvátországban minden itt felhasznált összeírás 8-nál nagyobb-nak mutatja a háztartások átlagos taglétszámát. Magyarország egészében véve tehát valahol Északnyugat-Európa és a Balkán, illetve Oroszország között helyezkedett el a háztartásnagyság tekintetében, de ezen adatok szerint mintha közelebb lett volna a nyugati típushoz.

17. TÁBLÁZAT

*A nem-nemes háztartások szerkezetének változása Magyarországon 1787-től 1828-ig**

Év	Háztartások átlagos nagysága	Az egy háztartásra eső házas férfiak átlagos száma	A felnőtt fiak és nők százalékos aránya a háztartások felnőtt (18 éves és idősebb) férfi népességében
1787	4,95	1,05	.
1804	5,11	.	18,18
1819	5,16	.	18,74
1828	5,54	.	23,61

* A szabad királyi városok, Horvátország, Erdély és a Katonai Határőrvidék nélkül.

Az is egyértelműen kitűnik az országos adatokból, hogy a háztartások átlagos nagysága és bonyolultsága 1787-től 1828-ig nőtt. Tehát a mikrovizsgálatok keretében Nagykovácsiban és Sárpilisén megállapított változások egy országos tendenciát tükrözhetnek. Semmiképpen sem beszélhetünk a XVIII—XIX. század folyamán a magyar háztartásszerkezet mozdulatlanságáról.

Ha a háztartás mutatóit megyénként vizsgáljuk (1—3. térkép), elég nagy regionális differenciálódást figyelhetünk meg. 1787-ben egyértelműen a bonyolult háztartások nagy arányára engednek következtetni a mutatók három országrészben: 1. a dél-alföldi Temesközben, illetve a szomszédos Arad és Bács megyében; 2. Baranya megyében, amely a különösen nagy háztartások által jellemzett Horvátországgal határos; és 3. Liptó, Gömör, valamint Nógrád megyében. Ezzel szemben az egyszerű háztartások nagy arányára lehet következtetni két nagy régióban: 1. a Dunántúl nyugati és északi részén, a Kis-Alföldön; 2. a Tiszántúl északkeleti részén (Szabolcsban, Szamtarban, és Hajdúban) és a Keleti-Kárpátok szomszédos részein. Ilyennek látszik továbbá a Szepesség is. Az Alföld nagy része, a Dunántúl és a Felvidék fennmaradó részei a vizsgált mutató alapján átmeneti területek.²⁸

1828-ig a háztartások jellemzőinek „térképe” lényegesen megváltozott: az egyszerű családok háztartások túlsúlya által jellemzett terület összehúzódott, a Kisalföld egy része, Máramaros, Bereg, Szatmár és a Hajdúvárosok 1804-től kezdve már nem tartoztak ebbe a kategóriába, ugyanakkor a bonyolult össze-

²⁷Az 1787. évre itt közölt átlagos háztartásnagyság azért kisebb, mint a *Tamáty József* idézett művében megadott adat, mert az tartalmazta Horvátország, Erdély, a szabad királyi városok és a nemeselek adatait is.

tételű háztartások jelentős súlya által jellemzett terület fokozatosan nőtt, elsősorban az Alföld közepén és az Északi- és Keleti-Kárpátokban.

A leírt háztartásszerkezeti változásokkal egyidejűleg Magyarországon a falusi—mezővárosi társadalomszerkezet is lényegesen változott. A 18 éves és idősebb nem-nemes férfi népességen belül a parasztok aránya lassan csökkent, de ez nem a zsellérek és szolgák arányának növekedését okozta, hanem azokét, akiket 18 éves és idősebb fiakként és vökként írtak össze, nagyrészt a jobbágyparaszti háztartásaiban (18. táblázat). Más szóval ez azt jelenti, hogy a népesség növekedésével párhuzamosan nem zselléresedés, mai szóval proletarizálódás ment végbe, amely egy kapitalista típusú fejlődés velejárója, illetve annak megalapozója lehetett volna, hanem a jobbágyparaszt gazdaságokban zsúfolódott össze a megnövekvő felnőtt férfi munkaerő, amit a társadalmi stagnálás jeleként értelmezhetünk.

Hasonló összefüggés bizonyos nyomait figyelhetjük meg a területi keresztmetszetek elemzése alapján is: a bonyolult háztartású dél-dunántúli és dél-alföldi területeken nagy volt a jobbágyparaszti aránya, viszont az egyszerű háztartások által jellemzett Észak- és Nyugat-Dunántúlon és a Kisalföld északi részén, valamint Szabolcsban, nagy volt a zsellérek aránya (4. és 5. térkép). Ezzel szemben a Felvidéken és az Északkeleti-Kárpátok megyéiben nem érvényesül ez az összefüggés.

18. TÁBLÁZAT

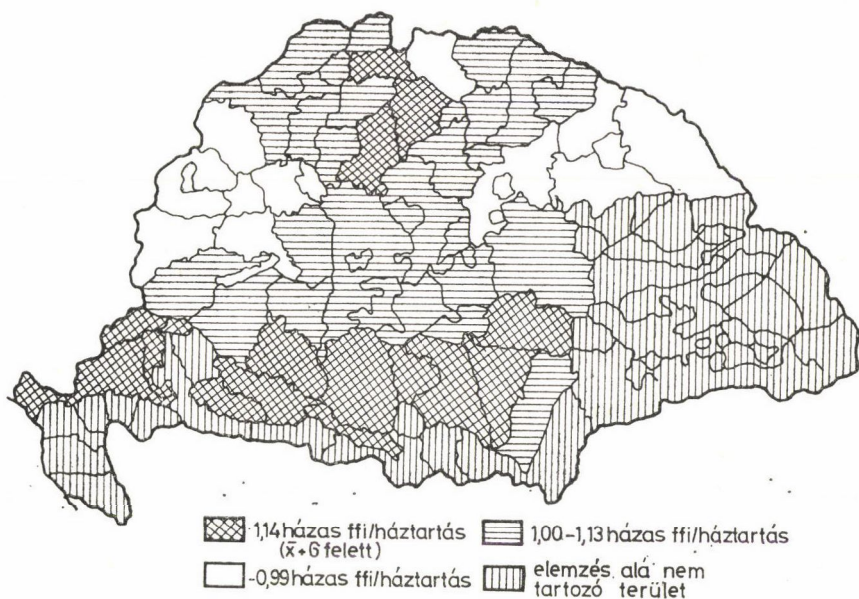
A 18 éves és idősebb nem-nemes férfi népesség társadalmi rétegződése *

Társadalmi helyzet	1787 **	1804 százalék	1828
Hivatalnok	0,14	0,43	0,64
Paraszt	33,98	32,98	27,88
Polgár és kézműves	2,91	2,44	3,66
Zsellér és szolga	62,97	45,97	44,21
18 éves és idősebb fiú és nő		18,18	23,61
Összesen	100,00	100,00	100,00
Szám szerint, ezer	1287	1658	1836

* Szabad királyi városok, Horvátország, Erdély és Katonai Határőrvidék, valamint Szepes megye és a Hajdú- és Jászkun-terület nélkül.

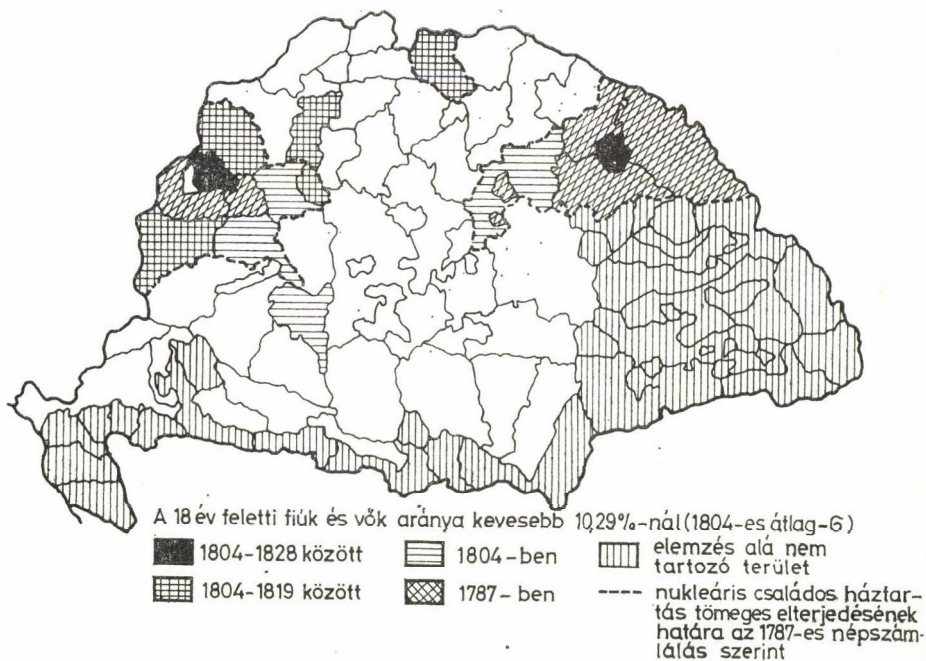
** Zsidók nélkül, akiknek foglalkozási megoszlását a népszámlálás nem közli.

²⁸Tamásy József idézett művében az átlagos háztartásnagyságot az általunk is vizsgált megyék közül a legnagyobbak találta Liptó, Torontál, Baranya, Sáros, Nógrád és Temes megyékben, tehát az általunk is bonyolult összetételűnek talált területeken, és a legkisebb háztartásnagyságot találta Maramaros, Győr-Moson, Sopron, Veszprém, Pozsony, Esztergom, Komárom, és Szabolcs megyében, tehát szintén az általunk is egyszerű háztartások által jellemzett területen. — Dányi Dezső, 1977. i. m. 1787. évi községi adatok alapján rajzolta meg a mai Magyarország háztartás-szerkezeti térképét, nagycsaládosnak véve azokat a területeket, ahol a házas férfiaknak egy háztartásra jutó száma 1,25-nél nagyobb volt. Ezek az adatok azt mutatják, hogy egy-egy megyén belül is voltak egymás mellett az egyszerű, illetve a bonyolult háztartások nagy súlya által jellemzett falvak. A bonyolult háztartástípus fő területei szerint 1. a Dunántúl déli, Dráva menti része, Baranyán kívül Zalában és részben Somogyban is, valamint egyes Duna-parti falvak, 2. az Északi-Középhegység területe. Az egyszerű családok túlsúlyára lehet következtetni a Dunántúl északi és nyugati részén, többek között Buda környékén is.

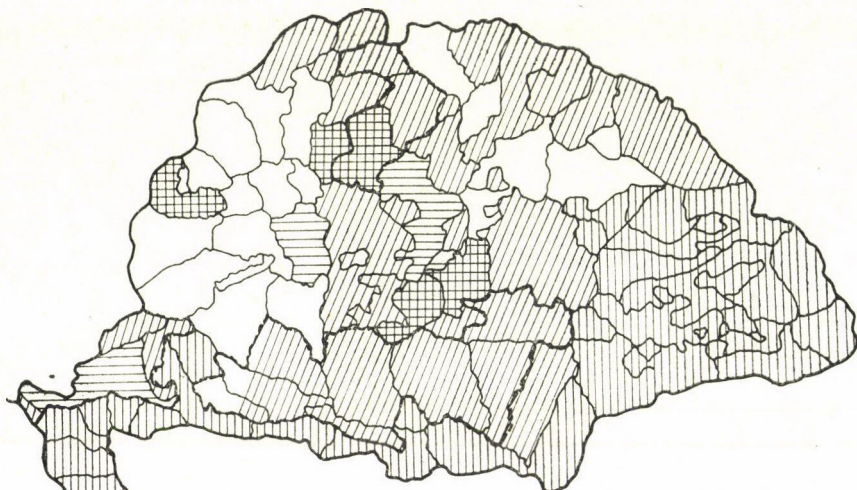
1. térkép

Magyar- és Horvátország háztartásszerkezete az 1787-es népszámlálás szerint

2. térkép

A nukleáris családi háztartás háttérbe szorulása Magyarországon és Horvátországban 1787—1828 között

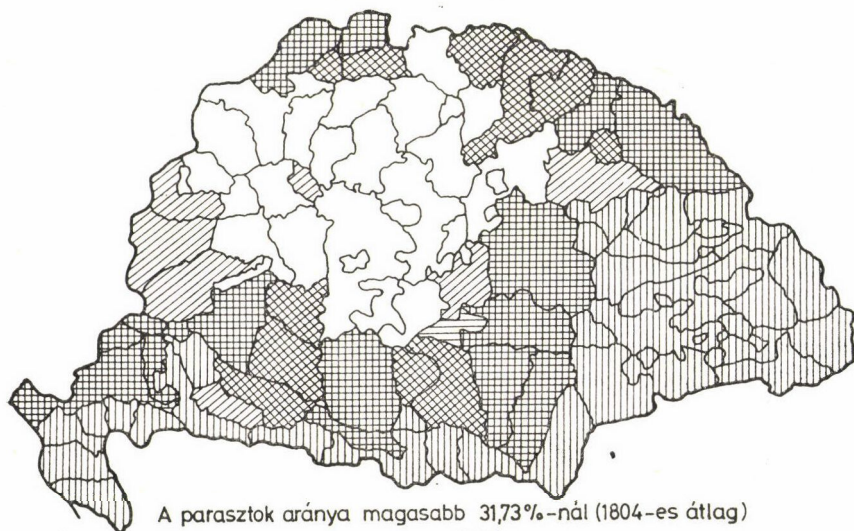

A 18 év feletti fiúk és vők aránya meghaladja a 17,48%-ot (1804 \bar{x})

	1828-ban		1819-1828 között
	1804-1828 között		elemzés alá nem tartozó terület
- összetett háztartások tömeges elterjedésének határa az 1787-es népszámlálás szerint

3. térkép

Az összetett háztartás elterjedése Magyarországon és Horvátországban 1787—1828 között

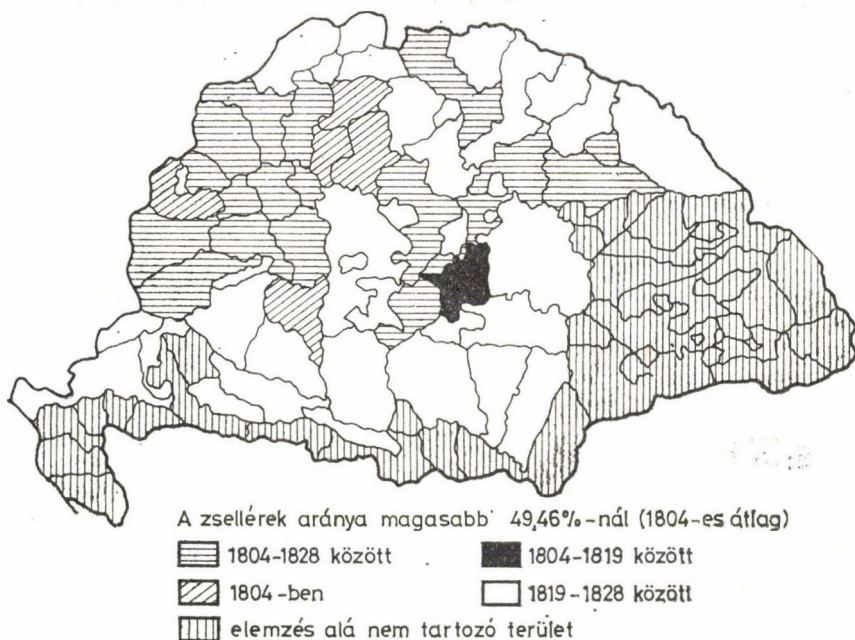

A parasztek aránya magasabb 31,73%-nál (1804-es átlag)

	1787-1828 között		1787-1819 között
	1787-1804 között		1787-ben
- elemzés alá nem tartozó terület

4. térkép

A parasztság arányának változása Magyarországon és Horvátországban 1787—1828 között

5. térkép

A zsellérek arányának változása Magyarországon és Horvátországban
1787—1828 között

Hipotézisek a demográfiai, társadalmi és gazdasági összefüggésekről

Levy és Burch demográfiai modellek segítségével bizonyították, hogy a Nyugat-Európában a XVII—XIX. században uralkodó halandósági viszonyok és házasságkötési szokások feltételei között nem túlságosan nagy valószínűsége volt annak, hogy két nagyszülő és unokák egyazon háztartásban éljenek.²⁹ Ha ugyanis a nők 25 éves koruk körül házasodnak, akkor egy nőnek 50. életévét lényegesen túl kell élnie ahhoz, hogy unokáit láthassa. Még kevésbé valószínű, hogy a férje is még életben legyen ebben az életkorban.

Hasonló gondolatmenetet alkalmazhatunk a korabeli Magyarországra is. A *halandóság* nálunk valamivel rosszabb volt, mint Nyugat-Európában. Nagyon leegyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy a megszületett csecsemőknek 25 százaléka meghalt az első születésnap megélése előtt, további 25% a 20. születésnap előtt. Tehát a megszületett gyermekeknek körülbelül a fele érte el a felnőttkort, a 20. életévben vagy rövidebb idő után megházasodóknak pedig körülbelül a fele érte meg 60. születésnapját. Ez azt jelenti, hogy egy fiatal házaspárnak körülbelül 30 százaléka esélye volt arra, hogy együtt megérje a 60 éves kort, amikor már nagyobb számú unokája lehet. Nagyjából ekkora volt a többcsalados

²⁹Ld. Levy, M. J. Jr.: Aspects of the analysis of family structure. Coale, A. J. és mások szerk.: Aspects of the analysis of family structure. Princeton, 1965. 1—63. o. — Burch, T. K.: Some demographic determinants of average family size: an analytic approach. Laslett, P. szerk. 1972. i. m. 91—102. o.

háztartások aránya a Duna menti falvakban. Azt mondhatjuk tehát, hogy ezekben a falvakban a háztartások többségében együtt élhetett a nagyszülő házaspár a házas gyermekekkel és unokákkal, ha a nagyszülők nem haltak meg előbb. Más szóval ritka lehetett a fiatalok kiválása a háztartásból a házasságkötés előtt vagy azt közvetlenül követően. Többé-kevésbé ezt mutatta a sárpilisi háztartások 1792 és 1804 közötti változásainak elemzése is. Ahol viszont ennél kisebb volt a többcsaládos háztartások aránya, ott valószínű, hogy a fiatal házaspárok a házasságkötés körül kiváltak a szülői háztartásból.

Míg valamivel rosszabb halandósági viszonyok abban az irányban hatottak, hogy a többcsaládos háztartások előfordulásának lehetősége kisebb legyen, mint Északnyugat-Európában, a *fiatalabb házasságkötési életkor*, ellenkezőleg, kedvezett a többcsaládos háztartások kialakulásának. Hajnal János az 1900 körüli népszámlálások adatai alapján állapította meg, hogy Európában két házasságkötési „minta” érvényesült: 1. egy nyugat-európai, amely szerint a leányok későn, húszas éveik közepe táján házasodtak meg, és közülük viszonylag sokan (10—20%, kivételesen ennél több is) életük végéig hajadonok maradtak; és 2. egy kelet-európai minta, amely szerint a nők 20. életévük körül vagy még azelőtt házasodtak, és csak kivételes esetben maradtak hajadonok.³⁰ Hajnal szerint a két minta közötti határ a Trieszt—Szentpétervár vonal mentén húzódott. Eszerint Magyarország a kelet-európai minta övezetébe tartozott. Későbbi kutatások kimutatták, hogy előfordulnak a választóvonaltól nyugatra is fiatal korban házasodó csoportok, és attól keletre — például Lengyelországban — később házasodó csoportok.³¹

Az eddigi családrekonstitúciós történeti demográfiai vizsgálatok arra engednek következtetni, hogy az általunk vizsgált korszakban valóban alacsony volt a házasságkötési életkor, de nem jelentéktelen különbségek fordultak elő az országban: ormánsági és sárközi falvakban, így az itt is vizsgált Sárpilisen és Alsónyéken, valamint mecsekalji községekben általában a 20. életév betöltése előtt kötöttek házasságot a leányok, viszont a nyugat-magyarországi Velemben és Rábakecölön, valamint a Budához közel fekvő Pócsmegyeren inkább a 20. életév betöltése után egy—három évvel házasodtak.³² Mintha ebben a vonatkozásban is a nyugati minta befolyásának jeleit láthatnánk a Nyugat-Dunántúlon és Buda környékén.

Ugyanezek a családrekonstitúciós vizsgálatok azt is kimutatták, hogy pont azokban a vizsgált falvakban, ahol a házasságkötési életkor fiatal volt, mint a Sárközben és az Ormánságban, már a XVIII. század végén vagy a XIX. század legelején megjelent és fokozatosan terjedt a házasságon belüli *születéskorlátozás*, viszont a később házasodó falvakban, így Velemben, Rábakecölön, Pócsmegyeren csak a XIX. század második felében látszanak a házasságon belüli születéskorlátozás jelei. Ez az utóbbi is „nyugati” jelenség, mert Nyugat-Európában — Franciaország kivételével — általában csak a XIX. század utolsó évtizedeiben kezdett elterjedni a házasságon belüli születéskorlátozás.

Mivel a házasodási életkorra és a születéskorlátozás elterjedésére vonatkozó országos vizsgálataink a korszakból nincsenek, és mivel csak két olyan falunk van, ahol családrekonstitúciós vizsgálat és háztartásszerkezeti mikro-

³⁰Hajnal, J.: European marriage patterns in perspective. Glass, D. V., Eversley, D. E. C. szerk.: Population in history. London, 1965. 101—143. o.

³¹Sklar, L. L.: The role of marriage behaviour in demographic transition: a case from Eastern Europe around 1900. Population Studies, 1974. no. 2. 231—247. o.

³²Andorka Rudolf: A gyermekszám alakulásának társadalmi tényezői paraszti közösségekben (XVIII—XIX. század). Ethnographia, 1981. 1. 94—110. o. — Moess Alfréd: Velem népessége 1711—1895. Vasí Szemle, 1972. 277—286. és 420—432. o.

vizsgálat is készült (Sárpilis és Alsónyék), nem tudunk általános megállapításokat adni ezeknek a jelenségeknek az összefüggéséről. A két sárközi faluról azonban elmondhatjuk, hogy ott a korai házasság, a többcsalados és kiterjesztett típusú háztartások nagy gyakorisága és a házasságon belüli születéskorlátozás együtt fordultak elő. Megfogalmazhatjuk azt a hipotézist, hogy ezek mind egy, a gazdasági környezeti feltételekhez való alkalmazkodási stratégiának részei voltak.

E stratégia célja az volt, hogy a növekvő népességnek és nem növekvő megművelhető földterületnek, valamint más gazdasági emelkedési lehetőségek hiányának feltételei között a *családok egyik tagja se legyen kénytelen zsellérsorba süllyedni*, a faluból elvándorolni, és közben a háztartás egésze is többé-kevésbé megőrizze elért életszínvonalát.

Ennek a stratégiának nagyon érzékletes leírását találhatjuk meg a múlt század végi és az e századi falukutató irodalomnak a baranyai és sárközi egyikevel foglalkozó munkáiban.³³ Az e mikrorégióban élő parasztcsaládok féltékenyen őrködtek azon, hogy a birtok ne aprózódjék szét. A fiatalok korán házasodtak, befogadták őket a szülői háztartásba, de elsősorban az anyósok és anyák szigorúan kikényszerítették, hogy a fiatalok korlátozzák gyermekeik számát.

Ez a stratégia fogalmazódik meg abban is, hogy a parasztcsaládok a vagyont egyenlően osztották meg a gyermekek (elsősorban a fiúgyermekek) között.³⁴ Bár nem ismerjük pontosan a magyar parasztság körében érvényesülő örökösödési szokásjognak minden részletét és változatát, valószínűnek látszik, hogy a magyar etnikumú parasztek körében ez az *egyenlően osztott örökösödés* uralkodott. Goldschmidt és Kunkel a parasztcsaládokra általában alkalmazható tipológiát dolgozott ki az örökösödési rendszerekről és azoknak távolabbi hatásáról.³⁵ Eszerint ahol az apai vonalú osztott örökösödés uralkodott, ott általában patrilocális nagycsaládi forma, vagyis a Laslett-féle tipológia fogalmait szerint többcsalados háztartás alakult ki. Ez érvényesnek látszik a Duna menti magyar falvak esetében. Ugyanakkor ez az örökösödési rendszer hamar a család elszegényedéséhez vezetett, ha valahogy nem korlátozták az ökrösök számát.

Felmerül azonban a kérdés, hogy a Sárközben feltételezett stratégia az egész országban érvényes volt-e, illetve hogy az egész országban az elszegényedéstől, a zsellérsorba kerüléstől kellett-e tartaniuk a jobbágyparaszti háztartásoknak? Tehát vajon mindenütt ez okozta-e a nagy létszámú és bonyolult összetételű háztartások kialakulását?

Mindenekelőtt megállapíthatjuk, hogy az ilyen háztartások elsősorban a parasztságnál fordultak elő, a zsellérek között sokkal kevésbé. Ezt a nagykovácsi és pilisszántói mikroelemzésekén kívül és a makroadatoknál a bonyolult összetételű háztartások előfordulása és a jobbágyparasztek aránya közötti területi korreláció mellett alátámasztják néprajztudósok és történészek leírásai is.³⁶ Sőt a vagyoni állapot és a háztartásnagyság között is mutatkozik

³³Ld. például *Buday Dezső*: Az egyke Baranya vármegyében. Bp. 1909. 165. o. — *Kodolányi János*: Baranyai utazás. Bp. 1941. 110. o. *Hídvégi János*: Hulló magyarság. Bp. 1938. 213. o.

³⁴*Bánlaki Sára*: A jobbágy-öröklés és a vele kapcsolatos kérdések a XVIII—XIX. században. Kézirat. 45. o. — *Tárkány Szűcs Ernő*: Magyar jogi népszokások. Bp. 1981. 903. o.

³⁵*Goldschmidt, W.—Kunkel, E.*: The structure of peasant family. *American Anthropologist*. 1971. 1058—1076. o.

³⁶Ld. például *Fél Edit—Hofer Tamás*: Proper peasants. Chicago 1969. 440. o. — *Szabó László*: Munkaszervezet és termelékenység a magyar parasztságnál a XIX—XX. században. Szolnok, Damjanich János Múzeum 1968. 168. o. — *Veress Eva*: i. m. — *Morvay Judit*: Aszszonyok a nagycsaládban. Bp. 1956. 258. o.

kapcsolat. Győrben a háztartások a város központi részeiben, ahol a jobb módú polgárok laktak, nagyobbak voltak, mint a szegényebbek lakta külső városrészekben.³⁷ Szigetvár 1551. évi összeírása alapján is pozitív korreláció mutatkozott a vagyon és a háztartás nagysága között.³⁸

A makroelemzések alapján megfigyelt bonyolult háztartású régiók viszonyainak vizsgálata azonban arra enged következtetni, hogy a XVIII. század végén két típust tudunk megkülönböztetni, ennek alapján a bonyolult és nagy létszámú háztartások létrejöttének és fennmaradásának is kétféle indoka lehetett.

1. A hegyes és dombos felvidéki és nógrádi régiókban, valamint a Dél-Dunántúlon a népsűrűség magas volt, a megművelésbe újonnan bevonható földterület a XVIII. század vége felé kifogyott, így itt a jobbágyparasztok valóban azért élhettek nagy háztartásokban, hogy megőrizhessék eredeti társadalmi státusukat és életszínvonalukat.

2. A temesközi és általában a dél-alföldi régióban viszont alacsony volt a népsűrűség, a XIX. század első felében még voltak művelésbe fogható földterületek, így itt a *több férfi munkaerő biztosítása*, az ezáltal lehetőségessé váló munkamegosztás lehetett a nagy háztartásokban való együttélés indoka.

Mindkét említett típusú régiót jellemezte azonban a viszonylagos gazdasági elmaradottság és elzártság, az elsősorban önellátásra való termelés. Ezzel szemben az ország nyugati részén és Buda környékén a *piacra termelés* nagyobb szerepet játszhatott. Ennek következtében a gazdasági felemelkedés lehetőségei sem voltak annyira elzárva, mint az ország más részeiben, és a zsellérré válás sem jelentett szükségképpen elszegényedést. Ezért a jobbágyparaszti családok tagjainak nem kellett annyira óvakodniuk a társadalmi lesüllyedéstől, és ezért nem volt akkora indítéka az együttes gazdálkodásnak, közös háztartásban élésnek sem.

A nagyobb létszámú és bonyolult összetételű háztartások arányának országos növekedése azonban arra enged következtetni, hogy a vizsgált időszakban egyre inkább uralkodóvá vált a zselléresedéstől, elszegényedéstől való őrizkedés motívuma, mivel az össznépeség és ezen belül a jobbágynépeség is gyorsabban nőtt, mint ahogyan a gazdaság fejlődött.

Bár a fentiekben a nagy és bonyolult háztartások előfordulásának magyarázatát társadalmi, gazdasági és demográfiai tényezőkkel fogalmaztuk meg, nem lehet kizárni a *kulturális tényezők* hatását sem. Így lehetséges, hogy a német etnikumú népeségek eleve inkább hajlottak a nyugati háztartási és demográfiai viselkedési minták követésére, és hogy egyes magyar etnikumú csoportokban, mint a Sárközben és a palócoknál kulturális hagyományok is kedveztek a bonyolult összetételű háztartások kialakulásának.

A különböző háztartásszerkezetek magyarázatára vonatkozóan ezért jelenlegi ismereteink alapján csak hipotéziseket fogalmazhattunk meg. A kérdések tisztázására további vizsgálatokra lenne szükség, amelyekben a demográfiai, gazdasági, társadalmi és kulturális tényezők hatására mikro- és makroszinten egyaránt nagy figyelmet kellene fordítani.

³⁷Dányi Dezső: 1963—1964. i. m.

³⁸Szakály Ferenc: i. m. alapján számította Faragó Tamás.

Összefoglalás

1. A XVIII. század közepétől a XIX. század első évtizedeiig a magyarországi háztartások átlagos nagysága valamivel több, mint öt személy volt, a bonyolult összetételű (kiterjesztett és többcsaládos) háztartások aránya ugyan nem volt jelentéktelen, és legalábbis egyes területeken a népesség többsége életciklusa egyik-másik szakaszában ilyen típusú háztartásban élt, mégis egy adott időpontban a népességnek többsége egyszerű családos háztartásnak tagja volt. Mind a háztartásnagyság, mind a szerkezet tekintetében valahol középpütt helyezkedtünk el egyrészt az északnyugat-európai, másrészt a balkáni és oroszországi típus között. Ez egybecseng azzal a sokkal általánosabb megállapítással, hogy Magyarország, más környező országokkal együtt, egy átmeneti övezetet alkotott Nyugat- és Kelet-Európa között.³⁹ Úgy gondoljuk, hogy a háztartások jellemzői alapján levont következtetésünk elég erős bizonyíték emellett, mert a háztartásszerkezet alapvetően összefüggött — következményként és okként egyaránt — a gazdaság és társadalom legfontosabb jellemzőivel.⁴⁰

2. A háztartás jellemzői nagyon jelentős különbségeket mutattak az egyes régiók között, esetenként a különböző társadalmi-gazdasági helyzetű és/vagy más-más etnikulturális csoporthoz tartozó faluközösségek között is.

3. A nagy létszámú és bonyolult összetételű háztartások elsősorban a jobbágyparaszti rétegben fordultak elő, a föld nélküli rétegek között sokkal ritkábban.

4. 1787 és 1828 között a háztartások átlagos száma emelkedett és a bonyolult háztartások előfordulásának gyakorisága nőtt. Ezért kétségbe kell vonnunk azt, hogy a magyarországi háztartásszerkezet a XVIII—XIX. században, legalább a jobbágyfelszabadításig vagy a kapitalizálódásig változatlan volt, és hogy a nagy és bonyolult összetételű háztartás pusztán évszázados örökség volt a parasztság körében.⁴¹

5. Feltételezzük, hogy a bonyolult háztartások kialakulásának és számuk növekedésének egyik oka az volt, hogy a jobbágyparasztok ilyen módon akarták elkerülni a birtokaprózódást, a zsellérsorba kerülést, elszegényedést.

³⁹ Ld. *Gunst Péter*: Kelet-Európa gazdasági-társadalmi fejlődésének néhány kérdése. Valóság, 1974. 3. 16—31. o.

⁴⁰Csak utalunk arra, hogy Laslett szerint az egyszerű család háztartásforma és a késői házasságkötés szokása biztosították azt a munkavállalásra állandóan kész és mozgékony tartaléksereget (a fiatal nem-házas és gazdasággal nem rendelkező személyek nagy száma következtében), amely az iparosodás és kapitalista fejlődés munkaerőjét adta. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy a szülői tekintély alóli korai felszabadulás és háztartáson kívüli munkavállalás függetlenebb életvezetés és gondolkodás alapja lehetett. Másrészt külső munkavállalási lehetőségek hiányában nyilvánvalóan nem lehetett a szülői háztartásból kilépni, önállóvá válni.

⁴¹A XVIII. század közepe előtti háztartásnagyságról és -szerkezetéről csupán igen hézagos és ellentmondó adataink vannak. Például *Szakály Ferenc* idézett művében 1551-ben Szigetvárott 3,6 személynek találta az átlagos háztartásnagyságot. Kétségtelen, hogy ez a népesség részben a török hadsereg elől menekült ide, így különösen sok volt benne a nem teljes család. Ugyanabban az időszakban, 1542-ben a Sopron megyei Keresztúron 6,25 személy élt átlagosan egy háztartásban. Ld. *Hunyadi István*: A Sopron megyei Keresztúr lélekösszeírása 1542-ből. Történeti Statisztikai Tanulmányok, 4. k. Bp. 1930. 159—171. o. A rohonc-szalónaki uradalomhoz tartozó falvakban 1636—1636 között 3,38 és 7,00 között ingadozott a családtagok száma a jobbágycsaládokban. Ld. *Zimányi Vera*: i. m.